

ЙОРДАН ЙОВКОВ
СТАРОПЛАНИНСКИ
ЛЕГЕНДИ

chitanka.info

ШИБИЛ

*Радка на порти стоеше,
отдолу иде Мустафа...*

Народна песен

Шибил, страшният хайдутин, когото заптиета и кърсердари търсеха под дърво и камък, слизаше от планината и отиваше да се предаде. Утре тая вест щеше да се разчуе навсякъде, кой щеше да я повярва? Шибил малко се грижеше за това. Той бързаше и мислеше за друго.

Мислеше си как преди месец-два, от високите върхари на Сините камъни, където между гнездата на орлите беше и неговото хайдушко гнездо, той видя, че долу по пътя идат жени. Не беше в хайдушките правила да се задяват жени, нито имаше място за жени в сърцето на хайдутина. Но Шибил беше погазил много закони и не знаеше вече, нито искаше да знае кое е грях и кое не. „Жени, тук, сред Джендемите — помисли си той, — и това е добра плячка!“ И той стана, незагрижен ни най-малко накъде го влече любопитството му. Хайдутите тръгнаха след него, засмяха се и зъбите им лъснаха като на гладни вълци.

Слязоха долу, минаха през гората, която още не беше се развила, и излязоха на пътя сред Джендемите. Това място беше най-страшно. Тук пътят се вглъбяваше навътре в дола, извиваше се по едната и по другата страна, чертаеше две дъги, два обръча на капан, в който много хора бяха намерили смъртта си. И както правеха и друг път, хайдутите препречиха пътя, изправиха се там, страшни, брадясали, наметнати с черни арнаутски гугли, отрупани с оръжие. Жените се показаха на завоя и щом ги видяха, спряха се като втрещени; после се втурнаха, едни надолу, други нагоре, и започнаха да бягат, но краката им се подкосяваха и те само лъкатушеха на едно място, като ударени птици. Прималели от страх, те паднаха на земята и заплакаха.

Хайдутите не се трогнаха, те дори не ги и погледнаха. Тяхното внимание беше другаде: една жена стоеше още на пътя, млада, хубава. И как беше пременена! Синя джанфезена рокля, елече от ален атлаз, пъстра божигробска престилка, сребърни пафти. А на шията и тежки нанизы, ред едри алтъни, ред рубета и махмудии. Къде беше тръгнала тъй натруфена, на сватба ли? Луд ли беше тоя баща, който беше я пуснал сама из тия планини?

Шибил пристъпи по-напред, момата го гледаше спокойно и право в очите. Една отвесна черта беше се спряла между гайтанените и вежди, алените и устни потръпваха.

— Брей! — извика тя и крехкият и глас странно прозвуча сред плача на жените. — Да си вървите по работата, че знайте ли се! Не ви ли е срам, какво искате от едни жени!

При тия думи хайдутите, които не снемаха очи от алтъните на шията ѝ, се спуснаха към нея и отдалеч протегнаха жилестите си ръце. Шибил махна с ръка и ги спря. После се обърна, изправи се на целия си ръст и отвисоко измери с очи момата. Какво бяло лице! И тънка в кръста, а полите и широки, като на кукла. И какъв кураж! Очите му заблещяха весело, наду го на смях. Но по-рано от него момата беше се разсмяла с глас. Лицето и светна, стана по-хубава и сега можеше да се види, че очите и са сини и зъбите бели. Шибил я гледаше учуден: какъв ще е тоя дявол?

Как стана всичко онова, което отпосле се случи, Шибил сам не можа да разбере. Жените се съвзеха и макар още плахи като кошути, надойдоха към него. Разведри се сякаш планината, долу се зачу да шуми реката, в гората се обади птиче. Сам Шибил беше седнал на един камък, усмихваше се, слушаше брътвежите на момичето. Какво приказваше то? Един господ знае — думи, които не значат нищо, думи, които се забравят. Но как светеха очите и как беше приятно да я гледа човек. Настрана, укротени като по някое чудо, хайдутите бяха насядали и спокойно пушеха.

— Та ти си Великокехайовото момиче — говореше Шибил. — Рада се казваш. Че как те е пуснал баща ти? И пременена, с алтъни, с тия върви махмудии... Аз ще ги взема!

— Бре, ще ги вземеш! Я да ми дадеш още, че ми са малко! Я виж — извика тя, като показваше с ръка, — я виж как ти се скъсал ръкава. Чакай, аз ще го зашия!

Шибил погледна ръката си, сложена върху тапанджата на пушката: червеното сукно наистина беше се скъсало. И преди той да разбере шегува ли се тя или не, видя я току пред себе си, виждаше мъха на бялото и лице, червените ѝ устни и когато го погледнеше, очите и го заливаха с мека и сладка светлина. Усмиваше се и го гледаше дяволито, прибираше скъсания ръкав, а в устата си държеше игла и конец.

— Не мърдай! — стълча го тя. — Започвам. И тури нещо в устата си, та да ти не зашия и ума. Барем да го имаш!

Засмяха се всички.

— Слушай — продължаваше Рада, — да се ожениш, че да има кой да те кърпи. Да не ходиш такъв окъсан, като...

— Като какъв?

— Като циганин!

Шибил се понамръщи. Жените плахо се спогледаха.

— Да се оженя — каза Шибил, — ама момите не ме искат.

— Ба, ще те искат. Такъв ерген!

— Е, хайде, вземи ме ти!

— Кой? Аз ли? През дол бяга, цървул стяга, що е то? Хайдутин. Не, не ми трябва. Хайдутин не искам.

Шибил пак се намръщи. Рада срещна умолителните очи на жените и бързо рече да се поправи:

— Може, може... земвам те. Трябва само да питаш Велико кехая.

И като помълча малко, тя прибави:

— И кърсердарина Мурад бей... Готово. Виж ли как го заших — каза тя и пусна ръкава, — да ме помниш, да го носиш по живо, по здраво...

Шибил я погледна и се засмя. Те поприказваха още, после жените си тръгнаха и Шибил ги придружи чак дотам, дето се свършваше гората и започваше полето.

Когато се случи това, беше пролет. Тук-там само из долищата беше се разделенила прясна букова шума, а по другите дървета имаше само пъпки. Шибил се връщаше в планината и още се усмиваше. След него вървяха хайдутите, гледаха в земята и мълчаха. Черен гарван прелетя над тях и заграка — лош знак! Шибил не забеляза, но хайдутите се събраха накуп и си зашушнаха нещо. Жена беше се

изпречила на пътя им, хубава жена, а всичко това не предвещаваше нищо добро.

Мина се още някое време, стопли се повече. Цъфнаха дивите сливи, разлистиха се крушите и един ден, сред топлия въздух и сред слънцето, закука кукувица. Както беше обичай, Шибил започна да брои, за да види колко години ще живее, но после се замисли за възрастта си и му се стори, че е вече стар. Спомни си Рада и се усмихна: „Каква чудновата бърканица — мислеше си той — от жена, дете и дявол! И как всичко и прилича; каже нещо — умно е, направи нещо — хубаво е!“ И той я виждаше тъй, както беше я видял, когато държеше иглата с конеца в устата си, гледаше го и се усмихваше. „Не игла — помисли си пак Шибил и въздъхна. — Нож може да държи тъй в устата си, и от тоя нож човек на драго сърце би умрял!“

Тъкмо в това време минаха търговци и хайдутите ги спряха. Изплашени, прежълтели като смин, те едва се крепяха върху седлата на конете си и чакаха да чуят какво ще рече Шибил. Но Шибил не ги накара да отворят дисагите си, нито потърси какво има в кемерите им. Отдалеч той отваря приказка за туй, за онуй, споменава за Велико кехая и най-после заговарва за Рада. Хайдутите гледат в земята и изгарят от срам. Шибил пуца търговците да си вървят, изпраща ги донейде и високо им заръчва да носят много здраве на Рада.

Хайдутите вече не продумаха на Шибил, нито смееха да го погледнат в очите. И когато вечерта се прибраха в планината на върха на Сините камъни, между орловите гнезда, и Шибил си легна и заспа, те останаха около огъня и си приказваха. Планината си беше същата, убежището им беше сигурно. И все пак те бяха неспокойни и плахо се оглеждаха наоколо. Изкрещи някъде лисица — стори им се, че човек се кашли; изпука някоя съчка — мислят, че иде някой. И те по-близо се навеждат един към друг, шепнат си и гледат как Шибил се върти в съня си, как пъшка и приказва нещо. Тогава те станаха и се застыгаха за път. Не го убиха, но избягаха от него, както се бяга от чумав.

Шибил остана сам. И тогава парите от царските хазни, които беше обирал, пръстените, измъкнати от ръцете на живи и на умрели, златото и среброто от черкви и манастири — всичкото имане, което той беше натрупал и беше скрил из пещери и хралупи, всичко това потече в къщата на Велико кехая, все подаръци на Рада. Скъпи подаръци за всяко „много здраве“ от нея. Но ето, той получи хабер,

който го замая: Рада го викаше да слезе в село; баща ѝ им даваше благословията си, Мурад бей му прощаваше. И в знак, че думата му е вярна, кърсердаринът му пращаше божигробски броеници от кехлибар.

Дълго време Шибил мисли дали това не е примка. Всичко, което имаше, беше го дал. А гората беше се раззеленила вече цяла, натежа и потъмня, поляните се покриха с висока трева, цъфна божурът, цъфна и росенът, самодивското цвете. Из долищата се понесе дъх на люляка и на липи. И когато в усойте проехтя ревет на рогач, а в Старата кория загукаха гриви гълъби — корав се стори на Шибил камъкът, на който вечер слагаше главата си, и тежка му се видя пушката. Той повече не можеше да трае и тръгна за село.

Когато потегли от Сините камъни, беше пладне, когато слезе долу на пътя и се обърна назад, върховете на планината и канарите по тях бяха се зачервили от залеза на слънцето. Но орлите още се виеха пред белите сипеи и каменните стени на урвите. Тия орли, които бяха навикнали на леш и които често пъти, кацнали на някоя скала, ръфаха човешки меса. Мръкваше се, в долищата се спускаше синкава мъгла, по баирите лазеха дълги сенки. Планината беше се спотаила, тиха, замислена, сякаш гледаше след Шибил и питаше: къде? Домъчня му на Шибил, съмнението като червей загриза сърцето му. Той седна на един камък и се замисли.

И всичко пак прекара през ума си, всичко премисли. Когато повдигна очи, месецът беше изгрял. Друг свят виждаше пред себе си Шибил и друга беше станала планината — разстлана нашироко, мътна, изгладена като синя стена, загърната в бяло було. В черни сенки се спотайваха горите, от поляните идеше хлад и бяла мъгла пълпеше по тях и се извиваше като змей. Някъде в мрака светваше светулка, написваше с огнена черта някакъв знак, някаква тайна дума, и угасваше. А дълбоко в дола нещо пееше — реката ли беше това? — пееше тъй тихо, тъй хубаво.

Шибил гледаше пред себе си и мислеше. В очите му, като къси жълти жици, се чупеха лъчите на месеца, искряха и се сплитаха в някакъв смътен образ, който ту се явяваше, ту се изгубваше. Но Шибил ясно виждаше две очи, които го гледат, една усмивка, която го мами. Той стана, тръгна подир тези очи и тази усмивка и повече не се обърна назад.

Три предпазливи удара, тихо пошепнато: „Аз съм, Мустафа“, вратата се отваря и той влиза в бащината си къща. На огнището гореше огън, сенки играеха по стените. По главите на пищовите на Шибил, по паласките и пискюлите на вулията му блясват отражения. Висок и снажен, къщата сякаш беше тясна за него. Той срещна очите на майка си и разбра всичката тревога, която я мъчеше.

— Мустафа — каза тя, — защо дойде? Ще идеш ли там?

— Ще ида.

— Ще идеш! Кога?

— Утре.

Старата жена познаваше добре сина си и знаеше, че е излишно да настоява, да го раздумва. Тя седна край огъня, обхвана с ръце коленете си, потопа очи в земята и зареди:

— Мустафа, от три дни сеймените на кърсердаря леят куршуми и точат ножовете си; опитват ги с пръст да видят дали са остри, косъм да спуснат върху тях, косъма ще разсекат. И сучат мустаците си и гледат към нас... Мустафа, нещо лошо има да стане.

Шибил се обърна и я погледна, но погледът му беше такъв, че тя не знаеше дали той беше я чул и дали беше я разбрал. Тя се спотаи и не каза вече нищо.

А Шибил се разпасваше и сваляше от себе си пищови с позлатени дръжки, кулаклии ножове, работени със сребро паласки — всичко това, което за него беше вече тежко и непотребно бреме.

* * *

Горе, на Черковното кафене, до разтворения прозорец седят кърсердаринът Мурад бей и Велико кехая. Бейт е намръщен, мълчи и замислено смуче чибука си. Но Велико кехая е весел, той ходи из стаята, размята дъното на широките си шалвари, час по час вади от пъстрия си копринен пояс голям като топка часовник, поглежда го и пак го скрива. После потрива ръце и дума:

— Всичко е наредено, бей ефенди; гледай си работата, вълкът е в капана...

На масата пред кърсердарина са сложени две кърпи: бяла и червена. Това са условните знаци за сеймените, скрити в пусия. Ако

беят развее от прозореца бялата кърпа, това значеше милост, ако развееше червената, значеше смърт. И те чакат и поглеждат към улицата. Никой не се вижда. На портата не е излязла Рада, нито Мустафа се вижда да иде. Велико кехая не може да се стърпи и се завтича до къщи.

— Е? — пита беят, когато той се връща.

— Всичко е наред. Облякла се е в най-хубавата си премяна, ален атлазен елек, синя джанфезена рокля. Също тъй, както беше се облякла, когато я пратихме в планината. И жена нали е — гледа се в огледалото, пише веждите си и се смее.

— Какво ще се смее — казва сърдито беят, — не знае ли какво има да стане?

— Знае, как да не знае.

— Ти каза ли и всичко?

— Хм... всичко не и казах, можеше ли? Ама не! Всичко и казах, всичко. Ефендим, не бери грижа, работата е наред.

Минава още час. Никой не иде. Велико кехая тича пак към къщи, бави се там сега повече и най-последно се връща.

— Е? — пита беят.

— Остави се, сега пък друго. Плаче. Дохождала оная вещица, майка му. Аз да бях я сварил, щях да я науча нея. Дохождала, ефендим, и кой знае какво ще е набъбрала. Сега чупи ръце и плаче. „Не давам, вика, косъм да падне от главата му. Ще му пристана, ще избягам с него в планината!“ Ах, жени, жени! Тъй са те. Нейсе. Наредих я. Ще излезе. Ей сега ще я видиш на портата...

Кърсердаринът глади брадата си и мълчи. Сини кръгове от дим се огъват и вият около главата му.

Но ето: Рада стоеше на портата, отдолу идеше Мустафа. Кърсердаринът и Велико кехая тичат към прозореца, крият се зад пердето, гледат със затаен дъх.

Мустафа върви по средата на улицата. Върху покриви, върху овошки грее слънце. Далеч в дъното на улицата се виждат планините, където Мустафа беше цар. Няма оръжие по него. Но как е пременен! Дрехи от синьо брашовско сукно, сърма и злато. Тънък и висок, малко отслабнал, малко почернял, но хубав и напет. В ръцете му броеница от кехлибар и стрък червен карамфил — броеницата от бея, карамфилът от Рада. Той е близо, гледа към Рада, гледа я и се усмихва.

Беят мачка бялата си брада и дума:

— Какъв юнак! Какъв хубавец!

— Кърпата, бей ефенди, кърпата! — вика Велико кехая.

— Какъв юнак — повтаря беят унесен, — какъв хубавец!

Велико кехая грабва червената кърпа и тича към прозореца. Беят го хваща за ръката:

— Не, чорбаджи, такъв човек не бива да умре!

— А момичето ми! А честта ми! — вика Велико кехая, отскубва се, отива до прозореца и размахва червената кърпа.

Припукаха пушки. Стъклата на прозорците зазвънтяха, къщите се залюляха, върху земята сякаш падна черна сянка. Шибил се спря, страшен, хубав. Накъса броеницата, но карамфила не хвърли, кръстоса ръце на гърди и зачака. Миг-два — колкото сеймените отново да напълнят пушките си. Остър писък се издигна откъм долната махала. Шибил не трепна. Друг писък откъм портата на Велико кехая. Шибил се обърна: беше Рада. Тя тичаше към него и простираше ръце, като да го запази, той разтвори ръце, като да я прегърне. Припукаха пак пушки. Падна Шибил, падна най-напред на лицето си, после възнак. Падна до него и Рада.

И всичко утихна. Слънцето огряваше камъните на калдъръма. Като петно кръв между двата трупа се червенееше карамфилът.

От Черковното кафене, от прозореца, някой отчаяно размахваше бяла кърпа.

КОШУТА

*Не го повика, както се вика,
ами поблея, като кошута...*

Народна песен

Ето там, гдето се спущат белите сипеи откъм Крайница, в дола — беше воденицата на дядо Цона. Стоят върбите, стои вадата, но воденицата я няма. Останали са само едни срутени дувари, обрасли с къпина, и две-три греди, посивели и сплескани като гъба. Защото всичко това беше отколе и днес нито хората, нито местата са такива, каквито бяха едно време.

Двама души дохождаха в тая воденица: сам дядо Цоно и син му Стефан. Дядо Цоно беше стар човек. Всички стари хора са приведени и докато младите гледат нагоре, старите отправят погледите си надолу и гледат земята, която скоро ще ги прибере. Но дядо Цоно не беше само приведен, а от някаква болест беше просто прегънат надве и не можеше да ходи иначе, освен като препречи тоягата си отзад на кръста и се залови с ръце за двата ѝ края. Тъй той запазваше равновесие и вървеше бавно, загледан в земята, като че търсеше нещо. Когато отиваше на воденицата, той не се отбиваше нито наляво, нито надясно, обикаляше и криволеше тъй, както криволи и самата пътека.

Друг беше Стефан. За него нямаше път. Доде го видиш, че излиза из село, току виж, озовал се над воденицата, щръкнал на баира, висок и едър, какъвто си беше, и децата, които често влизаха в градината да берат сливи, щом го видеха, не слизаха, а просто нападваха и бягаха, колкото им крака държат. Ще речеш, сокол се спуснал на врабчета.

Но Стефан не винаги избираше прекия път за воденицата. Понякога той слизаше надолу от могилата, там, дето накрай селото беше къщата на Муца Стоеничина. Тая Муца беше врачка, разбираше от билки, знаеше всичко за юди и за самодиви. За самодивите тя казваше, че си отишли отколе, защото хората станали лоши, но все пак

като че една от тях, най-хубавата, беше останала в къщата ѝ. Муца имаше хубава мома. За нея Стефан минаваше оттука, когато отиваше на воденицата. Те приказваха в някой затулен кът на градината, между сливите и слънчогледите. Той — застанал отвън плета, тя отвътре. Тя — руса, синеока, срамежливо навела очи, той — мургав, с широки плещи, с малка черна брада, която обкръжва лицето, но не го закрива. Тънките му устни се усмихват, но очите му си остават остри, тъмни, с по едно пламъче вътре в зениците, в което гори сякаш лоша мисъл.

Оттука Стефан вземеше ли, или не цвете от Дойна, на раменете му сякаш израстваха крила, прескачаше долове, мятеше се от баир на баир и за една минута беше при воденицата. Той отпушваше водата и кречеталото затракваше. А каква беше дядо Цоновата воденица? Нищо и никаква къщурка, ниска, схлупена, сякаш ластовиче гнездо, залепено на баира като под някоя стряха. Но голям беше корубестият олук, зелениясал, измокрен, надут, водата го пълнеше, устремяваше се надолу из него и биеше в перките на пепележката. От другата страна, като из тъмния зев на пещера, водата излизаше разпенена, плискаше се в дуварите, плискаше се в една мокра и лъскава каменна плоча, поставена насреща, шумеше, пръскаше се на хиляди капчици, които като ситна роса пълнеха въздуха. На това място винаги, когато имаше слънце, се явяваше една малка дъга. И сякаш всичката светлина на слънцето се събираше в тая дъга и всичко, що бе весело, пееше песента на кречеталото. Защото наоколо нямаше нищо друго, освен мълчаливи долове и тъмни гори.

Един ден Стефан, дядо Цоновият син, излезе от воденицата с мотика на рамо и тръгна да поправя вадата. Той стигна там, гдето водата излизаше от гората, разширява се на едно място и правеше тоя хладен и бистър вир, в който жените от Жеруна перяха губери и белеха платна. Сега нямаше никой, през водата се виждаха всички камъчета на дъното на вира, а наоколо пясъкът беше чист и изгладен като на панакида. Тук-там по тоя пясък имаше стъпки. Стефан се спря, приклезна и започна да ги разглежда. Не бяха на коза, макар че козите на Калистрата пасяха и пладнуваха наблизко; не бяха и на крава, макар че селската черда минаваше оттука. Стефан гледаше стъпките, навеждаше се повече. Най-после той се изправи, лицето му светна, очите му заблещяха: тия стъпки бяха стъпки на кошута. Същата тая, която беше се появила в планината и за която приказваха вечер жените,

когато гледаха пожарите в гората или слушаха да шумят кориите над село. Друг път всичко това им навяваше страх, но сега те гледаха планината с доверие и се радваха, защото там ходеше кошутата. Овчарите разказваха как бягала като вятър, циганите дървари, които слизаха от планината, накичени над ухо с китки здравец, и иглика, разказваха, че я видели отблизо и очите ѝ били също като очите на човек.

Стефан, дядо Цоновият син, беше слушал всичко това. Но женският ум и женските приказки за него бяха глупости. Той беше як, беше ловец и мисълта за кошутата запалваше същинска вълча стръв в гърдите му. Той се върна във воденицата, взе пушката си, нарами вулията и закачи на пояса си кратунката с барута. После отби водата, кречеталото замлъкна и дъгата пред воденицата изгасна. Стана тихо и тъмно и Стефан забърза по козите пътеки нагоре из планината.

Той ходи цял ден. Слизаше в дълбоки долове, вървеше под клоните на стари буки и стари дъбове, като под покрива на черква, и в нападалата шума виждаше или черните зърна на отровното биле, или червените шапки на чудновати гъби. На едно място видя вълк, на друго — ясно отпечатаната стъпка на мечка, а на трето — ситни съчки се порониха над него и когато погледна нагоре, видя кръглите и свирепи очи на дива котка. Стефан нито веднъж не снем пушката от рамото си. Той се изкачваше по високото било на планината, където вятърът къдреше тревата на поляните, а наоколо беше синьо небе и бели облаци. Оттук Стефан виждаше надалеч и търсеше кошутата. Но кошутата я нямаше.

Той не се отчайваше и тръгваше отново. Намери овчарчетата и ги попита за кошутата, а те, като гледаха пушката на рамото му и ключените му вежди, мълчаха и вдигаха рамене. Кучетата се спущаха върху него, но никой не отиваше да го отбрани. Стефан срещна и циганите дървари, весели, лъснати от слънцето, накичени с цвете. „Къде е кошутата?“ Те го гледат, като че ли гледат мечка, измерват с очи високата му снага, измерват дългата му пушка. И мълчат. А като отминат, той ги чува да вдигат страшна врява на своя език.

За ловеца винаги остава някоя надежда и някое непрегледано място. Стефан ходи до мръкване и когато вече не виждаше нищо друго пред себе си, освен черен мрак, върна се във воденицата. На другия ден той пак преброди планината и пак се върна, без да беше видял

нещо. На третия ден — същото. И когато уморен, и ядосан, слизаше измежду камънаците, чу, че някой го вика. Отсреща на една скала стоеше Калистрат козарят и сучеше върви от Козина.

— Стефанеее! — викаше той дебело. — Да не гониш кошутата брей! Грехота е! Остави гадината и си гледай момите, мо-ми-те...

И той се засмя тъй, че долът заехтя.

Което знаеше Калистрат козарят, знаеше го и цяло село. Вечер жените се събираха на приказка. В планината гореше пожар. Нямаше дим, нямаше пламъци — само една начупена огнена линия, сякаш безценна огърлица върху гърдите на царска дъщеря. Кориите шумяха, прилепи прелитаха безшумно под стрехите. Сред кръг от жени и момичета, Муца Стоеничина приказваше:

— Мари! Онзи непрокопсаник, Цоновия син, тръгнал да гони кошутата. Ще я убива. Господ да го убие! Не се посяга на такваз гадина, нито боде, нито хапе, нито зло струва... И къде ходи, къде се явява, я ми кажете? — Все около Мънастирището. Едно време там имало манастир на света Богородица, задали се турци и калугерите рекли да скрият честния кръст. Скрият го на едно място, на другия ден им се струва, че ще го намерят, и вземат, че го преместят другаде. А вред, дето е стоял честния кръст, изниквало здравец... Затуй има толкоз много здравец там!...

Настъпи мълчание. Муца си почиваше, или пък искаше да изпита силата на думите си. После пак продължи:

— Туй място е свято. Леля Гана, бог да я прости, е казала — колко пъти! — че като отишли веднъж за здравец, видели там една жена с дете в ръце...

Муца сниши гласа си и пришепна нещо, жените ахнаха от учудване.

— Ами, ами! — завърши Тя. — Света Богородица е. И някому се привижда като жена, а някому като кошута...

Повее вятър. Шумът на корните се приближи и разля като гръм на водопади. Жените станаха и се разгълчаха на отиване. В мрака под стрехите се плъзна сянка на човек, който бе подслушвал и бързаше да го не видят. Той беше Стефан.

На другия ден той беше пак в планината. Смя се, като си спомни думите на Муца Стоеничина. Той пак търсеше кошутата, но беше станал по-търпелив и за да не му дотяга времето, мислеше си и за

друго. Мислеше за Дойна, с която не искаше да се среща, докато не улови кошутата. Но мислеше и за Димана, мургавата и черноока като циганка Димана. Тя не приличаше на Дойна, мълчеше, гледаше изпод вежди, но каква силна и гъвкава снага имаше! „Не бива, дума съм дал“ — казваше си Стефан, като си спомняше пак за Дойна. Но мисълта му отново се раздвояваше и той мислеше ту за едната, ту за другата. Това го развеселяваше, вместо да го загрижва, и той като на подбив се питаше:

„Дойна или Димана? Русата или чернооката?“

Веднъж той беше седнал да си почине при едни скали до Мънастирището. Изведнъж като че нещо му каза да се обърне: наблизко до една поляна, отпред тъмната стена на гората, стоеше кошутата! Стефан трепна, разтрепери се, сърцето му заби. Но той се съвладя и насочи пушката. И се замери в левия хълбок, в сърцето... Изведнъж, като че бяла мъгла се спусна пред очите му, после се изгуби и в здрача ѝ и сиянието на залеза той пак видя кошутата, но под нея стоеше жена и я доеше! Какво да прави? Да стреля, ще убие жената. Той отпусна пушката — жената се изгуби. Насочи пак пушката — тя пак се яви. Потрети — същото. Изплашен, смаян, той скочи: кошутата беше се изгубила. Тогава, без да се бави, без да се обърне повече, той бързо заслиза надолу.

На другия ден той не излезе от воденицата. „Уморен бях — мислеше си, — никаква жена не е имало, трябваше да стрелям.“ И той се развеселяваше, замисляше се за Димана, усещаше се силен да събори планина. И като знаеше, че в село ще му се смеят, обземаше го омраза против хората и макар че беше вече взел как от торбите с жито, оставено за мелене, вземаше още по толкоз. Воденицата се повреждаше нещо и той с часове работеше, за да я поправи.

Друг път той мислеше за Дойна, разкайваше се. Не мислеше вече да ходи в планината и да гони кошутата. Сърцето му се изпълваше с доброта и той връщаше обратно в торбите житото, което беше откраднал. Работата му спореше, поправяше повреденото и воденицата тръгваше. Дъгата над вадата светваше.

Един ден той чу гласа на Калистрат козаря и излезе.

— Стефана — викаше той, — къде ти са очите, сляп ли си... Кошутата мина пред воденицата... току пред воденицата... Ей я е де е!

Стефан проследи протегнатата ръка на козаря и видя кошутата, която в последните Скокове на бързия си бяг се изгуби в гората. Долът ехтеше от смеха на Калистрата.

Тогавя той изнесе пушката и я подпря вѳн, за да бѳде готова. После я внесе и пак я изнесе. Мислеше ту за Дойна, ту за Димана, ту крадеше от житото, ту го връщаше назад. Воденицата ту спираше, ту трѳгваше и пред нея дѳгата или се изгубваше, или се явяваше отново.

Дойдоха Петрови заговезни. Мрѳкна се и над черната тѳмнина над селото, като дѳжд от падащи звезди, светеха запалените стрели, които децата хвърляха. Изгрѳя месецѳт и кориите зашумяха тѳржествено, тежко, като стара песен, която се лее на трапеза. Дойна излезе на двора, погледна месеца, послуша кориите, после мина в градината и спря на онова място, гдето се срещаха сѳс Стефана. Не се чуват стѳпки, не иде никой. Тогавя тя излезе навѳн. Целият Боцур се белее, като че е постлан с бели платна. Планината се отпуснала, почива. Само долу горите са тѳмни, тѳмно е и в дола, кѳдето е воденицата на Стефана. Едно прозорче свети там, едно око гледа, окото на Стефана. Очите ѳ се премрежват от сѳлзи и това око започва да мига, започва да я вика. И тя вѳрви, без да знае какво прави, без да може да се възпре. Какво има, ако отиде да посрещне Стефана? Сега е Заговезни. Сега хората се прощават, прегрѳщат се и се целуват... Прегрѳщат се и се целуват.

И тя вѳрви напред, не вѳрви, а лети. Спуска се в дола и възлиза нагоре. Прозорчето свети, но воденицата е спряла. „Стефан гони кошутата — мисли си тя, — чакай да го излѳжа.“ И като се сниши зад шубраките, поблея като кошута.

Сянката на голям човек се мярна пред воденицата. Това е Стефан. Той гледа разклатените клони и ясно вижда кошутата. Тя е голяма и черна. Стефан насочва пушката. Нови вѳлни от бяла светлина падат от месеца и заливат гората. И ето, под кошутата се явява жена, месецѳт огрява лицето и, косата и...

Стефан трепва, тегли се назад, тѳрси нещо да се опре. Цяла огряна от месеца, жената е пред него. Дойна.

— Дойне! — вика той. — Дойне, ти ли си? Тя се смее.

— Ти ли си? — повтаря той. — Защо дойде?

— Ех, защо дойдох. Дойдох...

Тя се радваше, защото го виждаше, и без да го беше мислила, каза:

— Дойдох да ти пристана. Ей на, приставам ти! Искаш ли ме?

Стефан не каза нищо, улови я за ръката и я поведе към воденицата. Щом прекрачиха прага, и двамата се сепнаха: чу се шум, нещо запука, разплиска се вода, кречеталото затрака. Воденицата тръгна сама.

НАЙ-ВЯРНАТА СТРАЖА

*„Да ся знай куга ходиху
благочестиви хрисцияне у царя агаренскаго
на лово колико туга, колико неволя беше...“*

Откъслек от стар
летопис

Между братята от манастира „Света троица“, наричан от селяните „Клепалото“, защото, скрит в гората, никой не го виждаше, но често чуваха да се звъни там, пръв по ученост и крепкост на вярата беше Драгота. На него възлагаше всичките си надежди престарелият игумен на манастира о. Амфилохий. Той хвалеше прилежанието му, чистотата на почерка му, изкуството, с което умееше да рисува със злато и червена боя заглавни букви и разни други украшения в светите книги, които преписваше. Старецът предчувствуваше близкия си край, но се утешаваше с мисълта, че Драгота не само ще бъде достоен негов заместник, а велик подвижник, какъвто непременно щеше да стане, ще прослави с името си техния малък и беден манастир.

Освен Драгота и игумена, в манастира имаше още трима калугери, неуки селяци, които пасяха манастирските кози, гледаха пчелите, копаеха лозето и сечаха дърва — работеха туй, което беше благословено от бога, комуто също тъй просто и безхитростно се молеха. Те не обичаха Драгота. Не го обичаха, защото все зарад него търпяха укори от игумена, който все него им посочваше за пример. А като го гледаха да ходи такъв навъсен и мълчалив, бояха се да не замисля нови подвизи, с които още повече да ги унижи в очите на о. Амфилохия.

Драгота не обръщаше внимание на незадоволството на тримата прости братя. Като се прибереше в килията си, където никой не можеше да го види, той първом си дояждаше добре със скритото ядене, което държеше под ключ. И като си помислеше, че често о.

Амфилохий беше го посочвал за пример в умерено ядене и пиене, той се усмихваше — зла и непривична усмивка в неговото вечно навъсено лице. Но той спокойно се наядаше и спокойно заключваше пак храната си в долапа. След това, сит, но не и развеселен, лягаше на одъра, сключваше ръце под главата си и се замисляше.

Не съжaliaваше, че игуменът се лъже в добродетелите му, нито че братята го подозират в козни. Той беше доволен, че никой не знае тайната му; защото Драгота имаше за какво да мисли и мислеше за него винаги — и когато слушаше хвалбите на игумена, и когато преписваше светите книги, и когато в усърдието на молитвите си удряше челото си о студените плочи на манастирската черква. Мислеше все за тая случка, която беше го накарала да подири убежище в манастира.

Тая пролет — има-няма шест-седем месеца оттогава — хаджи Емин, един от татарските султани, чиито конаци бяха в Есерлий, в Карнобашкото поле, беше излязъл на лов. Както ставаше и друг път, изкарани бяха насила много селяни да помагат и да плашат дивеча. Между тях беше и Драгота, тогава граматик и псалт при поп Лукана от Жеруна, тъй като ред беше на тяхното село.

Още от сутринта ловът отиваше добре, султанът беше весел. На едно място, от китка зелени дървета изхвъркна гургурица. Рипна белият хат на султана, от рамото му хвъркна соколът му и се устреми подир гургурицата. Доганджиите нададоха ловджийските си викове и препуснаха конете си. Но ето втори сокол, по-бърз от стрела, премина над главите на ездачите, настигна първия и наместо да подгонят наедно гургурицата, счепкаха се и се сбиха, завъртяха се като кълбо във въздуха. Всичко това трая само миг-два. Между разхвърчаната перушина единият сокол тежко като камък падна на земята, другият отлетя настрана.

Към това място препуснаха ловците, които бяха престанали да викат. Пръв стигна султанът, спря коня си и погледна: падналият сокол беше неговият; с раззинат клюн, той дишаше тежко, на едното му крило имаше капка кръв.

Султанът се обърна и погледна назад. Лицето му беше страшно. Ловците се спряха в полукръг и изтръпнаха. Закон беше, когато султанът пусне сокола си, никой да не пуца своя. Очите на султана хвърляха искри и ходеха от човек на човек. Всеки имаше сокола си на

ръката. Но всеки се боеше да не падне гневът на султана върху му и се отместяше настрана. Показа се един, който нямаше сокол на ръката си. Той беше Косан.

— Твой ли е сокола? — попита султанът.

Косан не посмея да продума, кимна с глава и наведе очи към земята. Като голяма бяла птица префуча белият кон, султанът за миг беше при Косана, дигна бича и го заудря по главата, по лицето — вред, гдето свари. Удря го, докато се умори, и тогава го остави. Всички доганджии бяха се изместили настрана. На предишното място стоеше сега само Косан и едвам се крепеше на изплашения си кон. По лицето и по косата му изпод калпака течеше кръв.

Султанът поиска да му дадат сокола, взе го на ръка, поклати глава съжалително и още веднъж хвърли гневен поглед към Косана. После тури птицата на левия си лакът и бутна коня си полека напред. Доганджиите го последваха, всички мълчаха, чуваше се само тропотът на конете. От време на време султанът извъръщаше лакътя си и поглеждаше сокола: той беше все тъй омърлушен, с разрошена перушина. Ловците не смееха да се покашлят.

Но ето че соколът се поотърси, пооглади перата си и след това се изправи, съживен и бодър. Султанът се усмихна. Облекчение почувствуваха и всички зад него.

Тогава Кара Имам, сух и жълт татарин, който придружаваше султана само за да го развлича със смехориите и анекдотите си, доби кураж, приближи се до султана и му каза:

— Ефенди, тежка ръка имаш! И падаше се на кучето тоя бой. Само че... друго нещо има тук...

— Какво има?

— Тоя Косан не го бива днес. Искам да река, че е добър соколджия, но сега ума му е другаде. Ефендим — севда! Взела му е ума една гяурка. И каква мома е, ефендим, каква мома е! Ей, и аз като Косана бих ял такъв бой зарад нея!

— Че толкоз ли е хубава?

— Ефендим!

— Чия дъщеря е таз хубавица, Кара Имам?

— На Димчо кехая от Жеруна.

— Димчо кехая? Богатия онзи чорбаджия, с многото овце?

— Същия, ефендим. Три хиляди овце докарва той всяка зима в нашето поле.

Султанът погледна сокола си, остана доволен и тъй, както си беше поусмихнат, загледа се в гривата на коня си и не каза нищо. Той като че беше забравил онова, което му беше казал Кара Имам.

Изведнъж той вдигна ръка и даде знак да спрат. После направи сам още няколко крачки и се обърна с лице към ездачите. Хубавият кон изви шията си като лебед, задъвка юздата и заудря с крак в земята. Като изгледа всички строго и като си даваше вид, че не вижда потъналия в запечена кръв Косан, бавно и с тежък глас султанът даде заповедите си: помагачите селяни и чуждите доганджии да си отидат, неговите собствени доганджии и слуги да се приберат в конака. Сам той, придружен от Кара Имам и от сеизите си, пое пътя към планината. Драгота изтръпна: пътят, по който се отдалечаваше султанът, водеше право към Жеруна!

Всичко, което беше се случило дотука, Драгота го беше видял с очите си. Онова, което се случи отпосле, не беше го видял, но за него толкоз много беше се приказвало, че и него знаеше тъй добре, като че беше го видял.

Късно същата вечер султанът и сеизите му спряха пред къщата на Димчо кехая. Прозорците още светеха, стопаните не бяха си легнали. Наизлязоха слуги, светнаха фенери и дълги шипове светлина прорязаха тъмнината. Големите порти се отвориха широко, както се отварят пред цар и пред сватба. Появи се и Марга, стопанката на къщата, висока и снажна жена, посрещна гостите и ги въведе в къщи. Остави ги за минута, излезе и веднага пак се яви, стегната, пременена.

Приличието искаше да се приказва, за да не усетят гостите и най-малкото стеснение. И като примесваше думите си с прекалени любезности и тънки ласкателства, Марга заговори за дребни неща, за времето, за берекета, за болестите по хора и по добитък. Но тя предчувствуваше нещо лошо и докато приказваше, будно следеше отде ще се яви опасността, за да я посрещне навреме. Обаждаше се понякога и Димчо кехая, плахо, неуверено, като след всяка дума поглеждаше жена си. Султанът, поусмихнат, мълчеше. Всичко, което той каза, беше, че не трябва да си правят много труд и че нищо друго не искат освен по едно кафе.

Марга излезе веднага. Мълчанието, от което най-много се безпокоеше Димчо кехая, изпълни къщата. Той стоеше прав със скръстени ръце и не знаеше да приказва ли, или да мълчи. Султанът чукаше с пръст по сребърната дръжка на сабята си и се усмихваше. Кара Имам поглеждаше лукаво към вратата, но също мълчеше.

Донесоха кафето. Но когато Марга, след като тури лявата си ръка на сърцето, с дясната рече да подаде кафето на султана, той махна ръка и я спря.

— Не! — каза той. — Тъй не бива! В таз къща има мома и на нея се пада да шета. Повикай я. Искам тя да ми подаде кафето.

Димчо кехая усети да треперят нозете му, сви вежди и още пониско наведе глава. А след думите на султана разля се веселият смях на Марга.

— Ефендим, прощавайте, не вържете кусур — говореше тя, — в ума ми беше, ама нали съм жена — забравих. Сега, ей сега ще повикам Ранка...

Но щом прекрачи прага и излезе навън, престорената веселост изчезна от лицето ѝ и се замени с грижа и ярост. Нямаше какво да се прави. Бързо, с разтреперани ръце, с хиляди заръки и съвети, изговаряни набързо, облякоха Ранка. Облякоха я нарочно по-прибрано, в по-вехтички дрехи, по-ниско подбрадиха ръченика ѝ. И като я остави да мине пред нея, Марга я въведе при гостите.

Султанът повдигна очи. Кара Имам се ухили и очите му пламнаха. Не бяха дрехите и ниската пребрадка, които можеха да изменят Ранка. Пред тях стоеше висока и стройна девойка, която по всичко приличаше на майка си: същото кръгло лице, същите черни очи. Само че беше млада, срамежлива, с тая мекота на чертите и с тая преснота, която дава само младостта. Тя подаде кафето на султана и в смущението си го разля.

— Няма нищо, на хаир е! — засмя се Кара Имам.

И той впиваше очи в нея, гледаше да я смути, когато подаваше и неговото кафе, но сега тя го погледна с друг поглед и в очите и Кара Имам видя тия кратки светкавици, по които веднага позна породата на майката.

Като подаде кафето, Ранка се отдръпна настрана и също като баща си застана права и със скръстени отпред ръце. Марга отново разсипа любезностите си и в същото време се взираше в лицето на

султана, следеше всяко изражение, дебнеше погледа му. Като че напразни бяха безпокойствата им — нищо лошо нямаше. Само да не беше тоя Кара Имам. Той беше станал много бърлив. И приказваше все на Ранка, подхвърляше и двусмислени закачки, караше я да се смее, да се черви. Султанът, както по-рано, мълчеше, подпрял ръка в жълтеникавата си, подстригана четвъртито брада, кривата му черкезка сабя беше между коленете му. Той гледаше Ранка, усмихваше се и поставените надалеч свещници пълнеха с блясък очите му. Съвсем нечакано той скочи и каза, че е време да вървят.

Изпратиха ги тъй, както бяха ги посрещнали. И когато тропотът на конете заглъхваше, Марга, след като изпрати една клетва подир тях, погледна към небето и помисли, че може би всичко щеше да се свърши с това. Но две седмици по-късно сеизите на султана грабнаха Ранка от хорото и я отвлесоха в конаците му. Изпокри се мало и голямо. После настана глъчка като в кошер. В къщи Марга припаднаше, а Димчо кехая, изгубил дума и ума, чакаше да се свести жена му, за да каже какво трябва да се прави.

Не направиха нищо — бог беше високо, цар далеко. Чу се, че Косан излязъл хайдутин в планината и обикалял около конаците на султана. А Драгота, граматикът на поп Лукана, отиде калугер в „Клепалото“. Но ако за Косана се знаеше, че беше искал Ранка, макар че Марга не искаше да чуе за него, никой не помисли, че почернянето на Драгота е в някаква връзка с дъщерята на Димчо кехая.

Това знаеше само Драгота. Това мислеше сега той, когато се затваряше в килията си. Драгота не беше като Косана. Той обичаше хитро скроените планове, околните пътища. Ако беше поискал Ранка, както беше направил Косан, не щяха да му я дадат. Но поп Лукан беше стар, утре щеше да умре, а неговото място се падаше нему — на Драгота. Тогава щяха да се намерят хора, които да убедят Марга, че най-приличното за дъщеря ѝ е да бъде попадия наред с Драгота. И това щеше да бъде, щеше да бъде, ако не беше хаджи Емин, тоя поганец, тоя антихрист!

Но Драгота не смяташе всичко за изгубено. Никой не знаеше какво може да донесе времето. Може султанът да върне Ранка и тогава, заклеяна от срама, отблъсната от други, тя ставаше напълно негова. Можеше и друго да се случи. Драгота чакаше. Тишината и самотията му даваха възможност да мисли, както дават възможност на паяка да

плете мрежите си. И тъй като всички тия планове бяха все за Ранка, той не усещаше как уморената му мисъл преминава в бленуване. Дъщерята на Марга заставаше току пред него, той чувствуваше близостта ѝ, виждаше огъня на очите ѝ, усещаше топлината на нейната бяла млада плът. И мъчен от желаня, изгарян от страст, той се въртеше на одъра си, пъшкеше и очите му, пламнаха като очите на безумен, виждаха видения, пълни със съблазън и грях.

* * *

Дойде есента и донесе тежки дни не само за манастира, но и за цялата покрайнина. Чу се, че идат кърджалии, имената на Индже и Кара Колю бяха на всички уста. Вечер, отвъд зъбчатия гръб на планината, която сега се издигаше по-черна и по-страшна, грееха огнените сияния на запалените села. Денем слънцето огряваше вдигнатия прах по всички пътища, по които, като черни мравуняци, се движеха хора: селяните от Беличево и Бутово, от Къртожебен и от всички малки села и колиби бягаха с добитъка си, с колята си, с всичко, което можеха да вземат със себе си, и се прибираха в Жеруна. Това село, като най-голямо, беше обкръжено с шарампол и по бойниците му се нареждаха въоръжени мъже.

Прибраха се и братята в „Клепалото“, докараха козите и кравите си. И смутени и разтревожени, заобиколиха о. Амфилохия, който в тия часове на общо униние запазваше всичкото си спокойствие и всичката яснота на ума си. Той говореше благо и кротко на братята, насърчаваше ги, настояваше да не бягат, защото бог щеше да се погрижи за тях и да ги запази. Но тъкмо в тая минута мина селянин и каза, че кърджалиите идат право към манастира. Той не можа да довърши, защото високи гласове и страшна глъчка долетя до тях, като че по върховете на гората премина буря. Тогава братята хукнаха да бягат, пръв Драгота, а след него другите, и оставиха о. Амфилохия сам в манастира.

След няколко дни, когато опасността беше минала, те се върнаха и страшно зрелище смрази сърцата им: от манастира бяха останали само голи стени, всичко беше изпочупено и изпограбено. Най-диво кощунство беше извършено над черквата — тронове бяха превърнати на ясли, по каменните плочи имаше следи от подкови и

конски тор. Иконостасът беше срутен, иконите бяха изподраскани с ножове, очите на всички светци бяха продупчени. А вън, на прага, лежеше заклан о. Амфилохий. И никога тишината в гората не е бивала тъй голяма. Леден ужас пълнеше двора на манастира и като отчаян вик се издигаше към небето.

Братята — повече сенки, отколкото хора — най-напред се заеха с погребението на игумена. Изрядко и тъжно заби клепалото, звънките му удари закапаха като сълзи в тишината на гората, братята запяха. Те носеха мъртвеца на ръце и с просълзени очи гледаха безжизненото му лице, бяло като мрамор, обгърнато с кротост и доброта, сякаш прощаваше и тяхното малодушие, и жестокостта на враговете. Братята бяха уверени, че погребват светец. До вечерта, и след като погребението беше свършено, клепалото продължаваше да бие и братята все още се молеха пред иконите с избодени очи.

На другия ден всичко си беше по старому и братята почувствуваха сърцата си каменни. Те се събраха на съвет и тъй като от три дни не бяха яли нищо друго освен корени и в сърцето на всекиго беше се набрала мъка, омразата им против Драгота избухна с всичката си сила. Като че той беше виновен за всичко. Нямаше кроткия глас на о. Амфилохия, за да ги вразуми. Те хулеха Драгота, хулеха се помежду си, едва не се сбиха. И колкото и да ненавиждаха Драгота, все пак трябваше да се съгласят с него, защото туй, което казваше той, беше най-умно. В манастира нямаше троха хляб, от кравите и козите не беше останало нито крак. Трябваше да се пръснат по четирите страни на света, трябваше да събират милостиня. И тъй като всеки от тях би желал да бъде вред другаде, но не и с Драгота, те се разделиха и заминаха на разни страни.

Тъй Драгота можа да запази за себе си посоката, която му трябваше. Той тръгна пръв и тръгна право към Жеруна, но като навлезе в гората, спря се да почака, защото искаше да бъде в селото на мръкване. Той стоя няколко часа. Доскорошното минало, страшната случка в манастира, кърджалиите, братята, всичко това изчезна от паметта му, като че не беше бивало. Както винаги, съединените му вежди делиха като с черна черта челото му, лицето му беше навъсено. Но вътре в себе си той се радваше. Весело му беше като на затворник, избягал от тъмница. Светът му се виждаше хубав, в него нямаше по вече опасности, нямаше скърби и грижи, имаше само едно: Ранка.

От височината, където стоеше, той виждаше далеч на изток тъмнозелените талази на Дъбравата. Тук-таме сред тая черна и гъста гора блестеше широка, сребърнобяла ивица. Това бяха Смесите — името, с което тукашните хора наричаха Камчията, голяма и пълноводна на това място, събрала водите на всички малки рекички. Отвъд тая бяла лента Дъбравата се губеше в синя мъгла. А там беше Карнобашкото поле, там бяха конаците на хаджи Емин.

Драгота гледаше към тая посока. И когато слънцето заседна, Дъбравата потъмня и ниско над нея на небето блесна първата звезда, сякаш нечие око погледна Драгота и спусна върху му гъсти ресници от лучи. Ранка беше там, Ранка го чакаше. Той скочи, сърцето му биеше силно. Планът, който толкоз много беше обмислял в манастира, изведнъж му се показва ясен, разработен в най-малките си подробности, изпълним. Обзе го страшна и сурова решителност и без да се бави повече, грабна тоягата си и се запъти към селото.

Драгота стигна там, както искаше, на мръкване. Откато беше станал калугер, той мислеше, че не принадлежи вече на домашните си, и наместо към бащината си къща, тръгна направо към къщата, където най-често приемаха странници като него. Отиде в къщата на Димчо кехая. За пръв път той се явяваше в село с расо, с дълга до раменете коса и с гъста и корава брада, която покриваше почти цялото му лице. Марга веднага го позна, но продължаваше да го гледа учудено и Драгота добре забеляза присмехулния пламъчец, който светна в очите и. Това разсърди Драгота и наместо да започне трогателния разказ за нещастията на манастира и за смъртта на о. Амфилохия, тъй както беше го намислил в гората, той седна и направо запита за Ранка. Марга трепна, като че си спомни нещо отколешно, нещо забравено, замълча и се замисли. После изведнъж избухна:

— Господ да го порази! Чумата да го тръшне тоз поганец! Почерни ми момичето, почерни го...

— Разбирате ли я?

— Как ще я разбираме, Драгота? Нито я пуца да дойде у нас, нито нас припуца да отидем при нея. Ето го тоя — тя посочи с глава на най-малкия си десетгодишен син, — само него оставя да отиде при нея. Ако го пратим, ще разберем нещо за нея. Ех, здрава е, жива е, добре я държал. Да му опустее доброто...

— Друга вяра е, това е най-лошото — каза Драгота. — О. Амфилохий често казваше за нея: тя е, каже, загубена овца, овчаря трябва пак да си я прибере. А той беше свят човек, бог да го прости...

И като повдигна за първи път очи и погледна към небето, Драгота се прекръсти три пъти подред. Марга не го разбра.

— Няма го добрия старец вече, няма го! — каза Драгота и въздъхна.

И той разказа за голямата напаст, която беше постигнала манастира, за трагичната кончина на о. Амфилохия, за поруганата черква, за иконите с избодени очи. Той повдигна очи и погледна наоколо си: нищо не беше побутнато, нито в къщи, нито в двора на Димчо кехая. Шарамполът и бойниците бяха залазили селото. Това ядоса пак Драгота и наместо да отговаря на любопитните запитвания на Марга, рече строго:

— Ранка трябва да се спаси, туй знам аз. Тъй заръча и о. Амфилохий. А о. Амфилохий е светец и сега седи отдясно на отца — Драгота пак се прекръсти три пъти — и заръчаното от него е заръчано от бога.

Очите на Марга почнаха да стават големи, тя притихна, гласът и омекна. Изпод сключените си вежди Драгота внимателно я следеше.

— О. Амфилохий често говореше за Ранка — каза той. — И вярваше, че тя ще се спаси. Кой знай, може да е видял сън, може да му е било казано свише. И нали рекох — той заръча.

— Какво заръча, Драгота?

— Да се погрижим за нея, да я спасим.

— Да я спасим, Драгота, белким аз не искам. Ох, да можеше само! Кажете ми, научи ме как...

— Нека го искаме и бог ще ни помогне — каза тайнствено Драгота, прекръсти се и замълча.

Повече те не говориха. Но по всичко, както го гостиха, в каквата стая го заведоха да преспи, Драгота разбра голямото внимание, с което вече го обграждаше Марга. Той беше доволен, изправи се пред иконостаса и започна да се кръсти. Тъкмо в тая минута Марга надникна да види дали не му липсва нещо, но като го видя, че се моли, притвори вратата и се отдалечи на пръсти.

Сутринта Драгота повика Марга. Изглеждаше съсредоточен и твърдо решен на нещо.

— Ти каза — рече той, — че оня, поганеца, само детето пуца при нея?

Марга кимна с глава.

— Още сега ще го пратиш при нея. Вземи тая книга, аз съм написал там нещо, и скрий я в дрехите на детето, но тъй, че да може да се намери само ако се съблече голо. И то да не знае нищо. Кажи му да рече на Ранка: „Мама заръча да ме окъпеш.“ Тя ще го съблече и ще намери писмото. Толкоз. Другото е моя работа.

Неотстъпчивата други път Марга сега се съгласи, взе на дребно нагънатото писмо и направи всичко, както искаше Драгота. Момчето беше стегнато, пременено, качиха го на кон и с един слуга го изпратиха още същия час към конаците на хаджи Емин. Тогава чак Драгота си взе сбогом, прекръсти се и тръгна след тях, но вече по други път.

* * *

Свърталището на Косана бяха дълбоките усои и високите поляни по билото на планината, където всички овчари бяха негови верни побратими. Но понякога, дали защото му омръзваха планинските пуцинаци, дали защото омразата му към хаджи Емин го влечеше към конаците му в Есерлий, той слизаше от планината и се появяваше из селата в полето.

Смел беше Косан и с леко сърце си играеше с щастието, което неведнъж беше го спасявало. Но веднъж, тъкмо когато се мислеше най-сигурен, видя се подгонен от потеря. Гората беше наблизко, той щеше да влезе в нея, но тя беше наравно, все пак можеше да бъде обградена и претърсена. Тогава той, с тая бързина, с която беше навикнал да решава в минута на голяма опасност, влезе в гората, но не продължи да върви по същата посока, а се повърна право назад, срещу потерята. Вървя час, вървя два. По едно време чуваше не само виковете на турците от потерята и тропота на конете им, но чуваше ясно и разговорите им. После те отминаха и виковете им заглъхнаха далеч по лъжливите му дири. Косан и тоя път беше спасен.

Мръкна се и по пътеки, които само той познаваше, Косан вървеше из гората. Беше тъмно, появил беше първият студен вятър, гората шумеше и сипеше сухи листа. На едно място в тъмнината, през

черните клони на дърветата светна огън. Косан позна, че е близо до „Клепалото“. Но той знаеше, че манастирът е напуснат и само преди няколко деня, когато беше минал през него, борсуци и диви котки бяха се разбягали отпреде му. Един прозорец светеше сега долу, където бяха калугерските килии. Някой от братята ли беше се върнал, или закъснял пътник беше се прислонил? Косан задебна в тъмнината между клоните и храсталаците, плъзна се покрай стената и стигна до осветения прозорец. Той се повдигна и погледна: видя голям огън, видя срещу него човек с голяма коса и пламнали очи и позна Драгота. Но това що е? Коя е тая жена, тая туркиня с късо сърмено елече и атлазени шалвари, с две дебели плитки коси, спуснати отпред пред раменете, с наниз от рубета по средата на челото? И тия жълтици горяха от огъня и лицето и беше бяло, очите черни, веждите тънки. И тя гледаше без страх Драгота и без страх говореше с него, с Драгота, който, космат и навъсен, приличаше на някой таласъм, излязъл от гората.

Здрава глава имаше Косан, но стори му се, че вижда сън, отмести се и потърка с ръка челото си. После пак погледна: и позна, че тая жена не беше друга, а Ранка. Не знаеше как е дошла тука, не разбираше нищо. Но като се вгледа добре в Драгота, разбра какво значеше огънят, който светеше в очите му. Не повика, не се обади, наблегна на вратата със страшната си сила и я отхвърли пред себе си.

Той влезе и огънят го огря — широки четвъртити плещи, глава на лъв. На пояса му блеснаха главите на пищови. Ранка изпищя. Драгота слисан пристъпи две крачки напред.

— Какво искаш? — измънка той. — Не може... тук не може, хора има тук.

— А аз мечка ли съм? — рече Косан.

— Ах, Косан... Косан! — викаше Ранка. — Божичко, как ме уплаши!...

— Аз съм, Ранке. Какво има, що щеш тука?

И без да обръща внимание на калугера, Косан беше вече при Ранка, усмихваше се, слушаше я, залени и той, и тя от светлината на огъня. С малко думи, като преживяваше отново всички страхове, Ранка му разказа за бягството си. Драгота беше я спасил. Само че сега трябвало да бъдат в къщи, а Драгота я превел през манастира, като и казал, че оттука било по-близо.

— По-близо оттук? — рече Косан. — Не е право. Лъже.

И без да погледне Драгота, той седна при Ранка.

— Ех, Ранке, кой е мислил, че ще се срещнем. И сега, тая вечер. Мене ме гони потеря... Ама нищо.

— Гони те потеря! — извика Драгота и дойде при Косана. — Човече, бягай оттука, иди си... иди си, ще ни погубиш!

— Попе, стой мирно — рече Косан и пренебрежително го бутна с ръка. — Не викай. Ако дойде потеря, страшно е и за мене, и за тебе.

— Човече, ще ни погубиш — викаше Драгота, — иди си, иди си по-скоро...

Косан го изгледа с твърдите си очи, помълча и рече:

— Слушай! Поп ли си, или дявол, не искам да те зная. Да се махнеш от очите ми! Иди и кажи на Димчо кехая, че Косан ще доведе дъщеря му. Кажи на Марга. Кажи, ако искаш, и на хаджи Емин да дойде да я вземе. Хайде, върви!

И той сложи тежката си ръка върху шията на Драгота и го затласка към вратата. Ранка изпищя, Косан видя отблизо очите ѝ, тежките и плитки се разлюляха пред него. Той пусна Драгота и се повърна.

— На бога служиш, а? — извика той. — Зная те аз тебе! Зная какво беше намислил да правиш, ама това няма да стане, не! Косан е тук...

При тия думи Ранка трепна. Много неща и станаха ясни и едвам сега тя разбра голямата опасност, която я заплашваше. Сама, сред тая гора, между тия страшни мъже! Все пак повече се боеше от Драгота, отколкото от Косана. Тя седна пак при огъня, седна при нея и Косан. Той и не поглеждаше вече Драгота. За него Драгота като че не съществуваше. И ставаше по-весел, приказваше на Ранка, по-близо сядаше до нея и по-отблизо гледаше очите ѝ. Настрона стоеше Драгота и ги гледаше изпод страшните си вежди. Сянката му, голяма и черна, стоеше наред с него до стената.

Колко време беше се минало, никой не знаеше. Косан усети, че някой беше дошел зад него, и се обърна. Беше Драгота. Друг да беше, би се уплашил от погледа му, но Косан се засмя и, както по-рано, нехайно го бутна назад с ръка. Сякаш звяр изрева и Драгота се хвърли върху Косана, впи ръце в шията му. Но корав беше хайдутинът, изви се и прихвана Драгота. И почна се борба страшна, яростна и бясна,

двамата мъже се вкопчваха един в други, ставаха и падаха, събаряха всичко около себе си, ръмжаха, дишаха тежко.

Ранка избяга навън. Тя претърча през двора, но срещна тъмнината на гората, уплаши се и се повърна. Зачупи ръце, заплака. Погледна през вратата: лицето на калугера беше цяло в кръв, но в ръката му лъсна нож. Огънят беше разпилян, гореше вече стаята.

Обезумяла от страх, Ранка помисли пак да бяга. В светлината, която заливаше двора, тя съгледа желязното клепало, увиснало на чердака. Тя се спусна, грабна желязния чук и започна да удря по него. Бързи, тревожни звуци забягаха към тъмнината на гората, сподирени от искри и дим. Манастирът вече гореше. Ранка чувствуваше, че ръката и отмалява, но продължаваше да удря клепалото.

Чу се звън на копита по каменните плочи и тя се обърна. В сиянието на пожара, като по бял ден, се показва хаджи Емин на белия си кон. Той слезе и първото нещо, което направи, бе да съблече дрехата си и да я хвърли върху Ранка. Никой не трябваше да види лицето на жена му.

Дворът се изпълни с конници. Това беше цялата потеря, която преследваше Косана. Смаяни от пожара, смаяни още повече, че виждат Ранка, която, макар и забулена, познаха веднага, те се тълпяха гъсто един зад друг и сиянието на пожара грееше в зениците на очите им, заливаше лицата им, настръхналите им коне. Отвесно и право стърчаха дълги пики, лъщяха криви саби. И всички гледаха към султана и чакаха какво ще каже. А султанът стоеше до Ранка, загърната в жълтата му атлазена дреха, понавеждаше се към нея и даваше ухо на онова, което тя ниско му говореше. После той се изправи и даде някаква заповед. Двама души скочиха от конете си, минаха през сиянието на пламъците, изгубиха се в дима и влязоха в килията, където бяха Косан и Драгота. Извадиха двама мъже, полуобгорени, кървави, мъртви, но още вкопчени един в друг.

Разделиха ги и ги простряха върху каменните плочи на двора. С мъжествени и тежки стъпки султанът отиде при тях. Спря се най-напред при Драгота, но лицето му се сбърчи от отвращение, ритна го с крак и го отмина. Отиде и се спря над трупа на Косана. Сиянието на пожара го огряваше. Без връхната си дреха хаджи Емин изглеждаше още по-тънък и по-строен, отпред на зелената му чалма стърчеше пауново перо. И като прихвана, както му беше обичай, с ръка

червеникавата си брада, той се понаведе и се загледа в Косана, все тъй голям и страшен, какъвто беше и приживе. И дълго стоя над него замислен.

* * *

Минаха се повече от двайсет години. На мястото, гдето беше „Клепалото“, поникна бурен и коприва. Никой не помисли вече да отнема Ранка от ръцете на хаджи Емин. Никъде не я пуцаше, никой не можеше да я види. Умря баща и, султанът не се смили и не я пусна. Минаха още няколко години, помина се и Марга. Сякаш някой вековен дъб се строполи и падна. Заговориха за покойната всички. Запомнил я бе и хаджи Емин, сърцето му се смекчи и той пусна Ранка да отиде да види за последен път майка си. Но и тоя път султанът не остави Ранка сама. Той изпрати с нея двамата си сина, родени от нея, двама снажни и яки момци. Единът вървеше от едната страна на майка си, другият от другата. Те бяха най-вярната и стража.

БОЖУРА

Калуда, циганката, продаваше дребни неща, които повече и служеха да прикрива с тях просията си: бяла и червена пръст, хума, сухи дренки, врътена. Всичко това се продаваше мъчно, жените се пазаряха, даваха малко, а някои и съвсем не купуваха. Но старата циганка беше забелязала, че работите и отиват по-добре, ако с нея биваше и дъщеря ѝ Божура.

Когато Божура беше малка и ако беше студено, възнесе с цялото си тяло, тъй както майка ѝ беше я научила, жените се показваха трогнати. Всъщност под това съжаление се криеше учудването им, че това хубаво дете може да бъде на една циганка. Но Божура сега беше мома. Големите черни очи на предишното зиморничево циганче гледаха дръзко, дяволито, снагата ѝ беше се източила, тънка, гъвкава, разцъфнала като дива шипка. И само зарад нея, зарад смеха и зарад хубостта ѝ, която завладяваше всички като с магия, жените, такива скъперници във всяко друго време, купуваха евтината стока на Калуда и щедро ѝ плащаха. Даваха дори и нещо повече, увлечени от една мъка, която те не искаха да признаят, че е завист.

А от всичко това печелеше Калуда. Най-после тя беше намерила разковничето на търговията си и искаше Божура да я придружава винаги. Но не на Божура можеше да се заповядва. Да ѝ кажеш нещо значеше да я накараш да си обърне гърба и да прави каквото си ще. Особено пролет. „Марта вътре, ние вън“ — казваха по това време старите цигани, припечени на припек. А Божура като че пощуряваше: очите ѝ светеха, снагата ѝ не чувствуваше тежестта на дрехите — жизнерадостна като овошките, пияна от слънцето, като пчелите, които бръмчаха около цвета на ябълките. Тя тичаше по съседните къщи, размиваше старците, играеше с децата, влачеше след себе си въздишките и запалените погледи на младите цигани.

Не помагаха нито молбите, нито заплашванията на Калуда. Вдигаше се кавга, каквато можеше да се чуе само в една циганска

къща. И ако най-после майка ѝ можеше да я придума, това най-често ставаше, като ѝ обещаеше, че ще идат и у хаджи Вълкови.

Божура обичаше да отива в тая къща. Когато беше малка и заловена за роклята на майка си, влизаше в широкия двор, обграден с високи дувари, очите ѝ се уголемяваха, чудеше се на старите чимшири, на асмата, на босилека, поникнал между каменните плочи. А когато срещу някой празник се случеше да е изнесена цялата покъщнина навън, тогава ярките бои на килимите и губерите, сърмата и атлазът на скъпите премени, всичкото това богатство я замайваше. И все пак тя най-много се чудеше на пембените вейки на божигробската върба, това чудно дърво, което само хаджи Вълко имаше в двора си.

Сега Божура влизаше в двора на хаджи Вълка весела и спокойна и не поглеждаше нито чимширите, нито божигробската върба. Тя идваше тук зарад Ганаила, дъщерята на хаджи Вълка. И ако съзнанието за хубостта си, което имаше, я караше да гледа на всички други жени с пренебрежение и отвисоко, при Ганаила ѝ се струваше, че иде като при равна. Божура я смяташе за най-хубавата мома. Чудно ѝ беше само защо Ганаила не се гордееше с хубостта си и като че не я забелязваше. Тя работеше, а изглеждаше отпусната и ленива. И без да се грижи за себе си, без да иска, разхубавяваше от ден на ден, понапълняваше, снагата ѝ зрееше и се наливаше като плод.

Не можеше да се каже, че Божура я обича. Божура не обичаше никого и към нищо не можеше трайно да се привърже. Но у Ганаила тя виждаше всичко, което сама тя нямаше, а искаше да има: харесваше бялата ѝ като мляко кожа, русите ѝ коси, чудеше се на тая чиста благоуханна плът, спотаена в меките гънки на коприната. И ако всичко това беше нещо, което можеше да се открадне, тя би го откраднала на драго сърце.

Понякога тя се заглеждаше в Ганаила. Гледаше я вторачено и лукаво, но в същото време възторжено и занесено, както дивакът гледа истукана си. Очите ѝ горяха, мълчеше. После, предпазливо, като че се боеше да не ѝ причини болка, гладеше с коравите си пръсти бялата ѝ заголена до лакът ръка ѝ шепнеше:

— Каква си ма... бяла, бяла... каква си хубава...

Ганаила се смееше.

А Божура си беше циганка и тоя изблик на искрена нежност не искаше да отиде току-тъй: изпросваше си някоя стъклена гривна, някоя

износена дреха. И тъй като смелостта ѝ растеше, откъсваше си сама най-хубавия карамфил и накичена с него, оглеждаше се наедно с Ганаила в стъклото на прозореца.

В това време хаджи Вълковица се потъкмываше с Калуда. И още с гребача в ръка, с който си беше изнесла брашно, старата жена поглеждаше двете момичета със своя кротък, извиращ от дълбоко поглед и се усмихваше. Вън беше и хаджи Вълко, висок, побелял, важен като цар. Той наглеждаше дюлгерите, които копаеха в двора и слагаха червени кюнци — хаджи Вълко правеше чешма в двора си, едничкото нещо, което още липсваше на славата му. И той виждаше какво става пред прозореца. Но освен Ганаила, той нямаше нито син, нито дъщеря, затова я оставяше да прави каквото си иска, но в същото време внимателно следеше къде пипат ръцете на двете циганки.

Едно нещо не можеше да разбере Божура. Хубава беше Ганаила, но защо от толкова време насам тя връщаше всички, които бяха дохождали да я искат? Кого чакаше Ганаила, за кого се надяваше?

Божура ходеше из цяло село, знаеше всички клюки, всички сплетни, знаеше какво говорят за Ганаила, за кого я тъкмят. Тя събираше тия тайни, радваше им се, като че се отнасяха за нея. И когато някой ден дохождаше и изприкажеше всичко на Ганаила, струваше ѝ се, че са я ограбили. Замълчаваше и чакаше да види какво поне ще каже Ганаила. Но дъщерята на хаджи Вълка оставаше все тъй отпусната и равнодушна, каквато си беше винаги. Тогава очите на циганката пламваха от страшна омраза. Една хилядна частица само от това, което беше ѝ казала, можеше да направи самата нея честита. А тая бяла кукла като че ли имаше в гърдите си не сърце, а камък!

Веднъж, надвечер, Божура и майка и се връщаха от гората. Откъм противоположния край на селото, отвъд къщите, по пътя, който излизаше иззад баира и сечеше зелената поляна под кориите, се показаха двама конника. Бяло облаче дим се появи над тях, чу се гърмеж. Конниците като че се плъзгаха към селото, още две бели облачета се появиха над тях и урвите при Старча повториха други два гърмежа. По стар обичай, пътниците обаждаха с гърмежи, че си идат.

Само това си помислиха майката и дъщерята и го забравиха, уморени от пътя и от тежката пръст, с която бяха задянати. Когато влязоха в село, беше вече тъмно и първото нещо, което забелязаха, беше, че по всички порти бяха наизлезли жени. Калуда вървеше

напред, не обръщаше внимание на жените и ако поглеждаше наляво и надясно, гледаше да види дали не е забравено някъде нещо, за да го пъкне под престилката си. По-назад след нея идеше Божура. Товарът ѝ ни най-малко не я превиваше, снагата ѝ си оставаше права и гъвкава, като стълбеца на вихрушка. Беше вече тъмно, но очите ѝ от време на време проблясваха. Цялата сюрня дечурлига тичаха подир нея и викаха:

— Божуро! Божуро! Дай ни божур, Божуро!

— Хайде бре! — викаше тя весело и без да се сърди. — Отде ще ви взема божур...

И като оставяше децата да си викат, колкото си щат, тя се спираше в тъмнината и слушаше какво приказват жените. На едно място тя чу, че споменават все едно и също име — Василчо. На друго приказваха пак за тоя Василча, изреждаха роднините му, богатствата му. На трето, освен Василча, споменаваха и името на Ганаила. Божура даде ухо.

— Няма да го бъде, не! — говореше една и Божура позна Жечевица, тая, която винаги носеше голям здравей на ръченика си и много знаеше. — Няма да го бъде, помнете ми думата. Не други, а хаджи Вълко ще даде дъщеря си на тогоз пиения Василча!

Любопитството на Божура растеше. Като преминаваше от една купчина жени на друга, все скрита в тъмнината на стрехите, тя неочаквано се озова при Бончовия хан. Ярка, жълта светлина излизаше от прозорците и от вратата и цепеше тъмнината надве. Двама конника стояха там и ту се губеха в мрака, ту излизаха на светло. Божура се притаи до дувара. Кой е Василчо? Не ще да е тоя възстар човек, когото виждаше сега. Но ето в мрака се разигра кон, зазвъниха подкови по калдъръма и сред светлината се показа други конник. Черен, разлютен и лъснат от пот беше конят му, разпуснал тежка грива, сам той беше млад, левент, с рус перчем под накривения калпак, и развени чепкени отзад. Ето, тоя беше Василчо. Той вдигна голяма чаша, пи и колкото остана, изля го върху гривата на коня. Божура чу как сърцето ѝ, долепено до камъните на дувара, чукаше. Разиграха се пак конете ту в тъмното, ту на светлото, завиха и препуснаха нагоре из улицата. Под копитата им заизхвърчаха искри.

Божура гледаше след тях, залепена за дувара. Ето кого чакала Ганаила, помисли си тя и омразата и към хаджи Вълковата дъщеря

избухна с всичката си сила. Но тозчас тя си спомни думите на Жечевица — хаджи Вълко нямаше да даде дъщеря си на тоя пиения Василча. Това я зарадва, отлепи се от дувара и си тръгна към къщи. Искаше ѝ се да пее, искаше и се да тича. Едри звезди трептяха над черните покриви и сякаш ѝ се усмихваха. Зад нея шумяха кориите. Чувала ги беше и други път. Сега като че бяха бодри мъжки гласове, които пееха...

Това се случи в събота. Следният ден, неделята, като всеки празник, мина с гайдите по хората, с блясъка на атлазените премени, със смеховете по чешмите. Дойде понеделник и селото утихна. Гърмяха само станове, бръмчаха чекръци. Но ето рано-рано, на Бръдо, на механата, засвириха цигулки. Пиеше Василчо. И не беше мъчно да се разбере защо е уж весел, а очите му са гузни и натъжени и защо, като вдигне чашата си, поглежда към къщата на хаджи Вълка и остава тъй замислен. Ганаила беше върнала още едни сватовници.

Понякога цигулките се отместяха от Бръдо, заглъхваха някъде из тесните сокаци, проочаваха ясно по мегданите. С разпуснати чепкени и с цигуларите пред себе си, Василчо минаваше покрай хаджи Вълкови. Но портата си оставаше затворена, дуварите бяха високи като на крепост и по тъмните стъкла на прозорците не се повдигаше крайчецът нито на едно перде. Василчо се връщаше пак на механата.

Току под чердака, на който стоеше, беше къщата на Божура. Цял ден циганката се тули в сянката на овошките и гледа през плета. Надвечер тя взе метлата и се залови да мете двора.

На масата пред Василча, между чашите с черно вино, бяха сложени куп ябълки. Василчо взе една и я хвърли към Божура. Не можа да я удари, Божура се престори на невидяла. Василчо хвърли втора ябълка и удари Божура по ръката, гривните ѝ иззвъняха и се посипаха по земята. Божура се изправи. И напразно тя искаше да се покаже сърдита — с мъка свиваше веждите си, с мъка прогонваше веселия смях из очите си.

— Василчо! — извика тя — челеби, чияк си. Защо си биеш шега с мене? Аз съм циганка. Баща ми прави вретена, майка ми ги продава...

И тя се обърна, метна косите си назад и забърза към къщи. Василчо гледаше как снагата ѝ се превива и гъне в плавния ѝ вървеж.

И когато тя се изгуби, той вдигна чашата си. Цигуларите засвириха, задумка гръмко тъпанът.

Оттогава насетне Василчо всеки ден беше на Бръдо, на механата. Някога му свиреха цигулки, някога — не. Но никога той не минаваше вече покрай къщата на хаджи Вълка. Стоеше на чардака и гледаше все към двора на Божура.

Дойде есен, малко хубави дни за работа останаха и Божура, баща ѝ и майка ѝ отидоха в гората. Баща ѝ сечеше осенови дървета за въртена, липови — за копанки. Калуда, разчорлена и грозна като юда, ходеше по скалите, губеше се в усойте и събираше лековити корени. Имаше работа и за Божура. Тя правеше питки от бяла пръст и ги сушеше на слънце, събираше вършина. Всичко това и омръзна и по едно време, щом забеляза, че не я виждат, изплъзна се и избяга.

Излезе от гората, мина от единия бряг на реката на другия и тръгна нагоре. Изпречиха се скали пред нея и тя се покатери по тях. Горе, на върха, тя се спря и се изправи. Пред нея, голям като езеро, лъсна Куков вир. Слънцето го огряваше и го разделяше надве: на една страна беше сянка, там водата беше зелена, подмолите се тъмнееха, а от бреговете надолу, като черни змии, се спущаха дълги корени. Но скалата, гдето стоеше Божура, беше цяла огряна от слънце, водата под нея беше бяла, тиха и гладка като стъкло. Като че нямаше дъно; в нея се виждаше и небето, и белите облаци.

Божура слезе надолу, стигна до самия край на скалата, приседна на колене и се наведе. Във водата, като огледало, изплува образът ѝ, погледна я и ѝ се усмихна.

Ето тайната ѝ от няколко дни. Никога тя не беше се виждала тъй добре. Беше се оглеждала понякога в прозорците на хаджи Вълковата къща, но и се струваше, че е черна, като опушена с дим. По-черна може би, защото при нея стоеше Ганаила. А тука тя е сама. И е хубава. Ето каква била косата ѝ, черна като зърната на бъз. А тия очи, а тая луничка под едното от тях. И по-хубава е, когато се смее. Не е бяла, но не е и черна. Лицето ѝ е като пръст на стомна, поляна с глеч.

Тя изпъна ръце със скопчени едни в други пръсти, островърхите ѝ гърди, които бодяха отвътре ризата ѝ, се заповдигаха, премрежи очи и въздъхна. После трепна, съвзе се и се огледа. Нямаше никой. Синееха се надалеч планините, полето долу беше жълто, в гората се чуваше брадвата на баща ѝ. И слънце, слънце падаше навсякъде като

дъжд от лъчи. Стана ѝ мъчно, прихвана коленете си с ръце и остана тъй на скалата, неподвижна, с наведена глава.

Нещо трепна във водата. Божура се наведе и погледна: изплава пак образът ѝ, тя се усмихна, усмихна се и другата Божура във водата. Изведнъж малко остана да извика. Друг образ се яви във водата, образът на Василча. Гледаше я и се усмихваше. Една минута Божура се обърка, стори ѝ се, че той иде отдолу, от глъбините, там, гдето се синееше небето и се виждаха белите облаци. После се обърна — Василчо стоеше зад нея. Тя видя очите му и разбра, че трябва да бяга. Но някаква сладка топлина се разля по цялата ѝ снага, нозете ѝ омаляха. Василчо я хвана за ръката. И тя се противеше, но пак вървеше след него, където той я водеше. Скриха се в гората. Тук-там някои вейки с почервенели листи се разклащаха и показваха още пътя им.

* * *

Не оставаха неоткрити тайни за селото, не оставаха тайни най-вече за Жечевица. Накичена с голям здравец, който подскачаше, когато приказваше, тя шепнеше на жените:

— Казал на Божура, че щял да се върне и да я вземе. Ами, ще се върне той, когато се върне и баща ми от оня свят. Рекъл ѝ: „Чакай ме, ще се върна; само ако доведат коня ми и донесат калпака ми, да знаеш, че са ме убили и няма да се върна.“

И това се говореше вечер по всички порти. Година беше се минало, откак Василчо, яхнал черния си кон, беше се изгубил от очите на Божура. Година се мина и много неща се случиха. Ганаила беше се оженила, но нещастиято потропа и на вратата на хаджи Вълковата къща. Хаджи Вълко умря тъкмо тогаз, когато беше привършил чешмата, която беше направил в двора си. Божура ходеше, както порано, из село, но сега сама и задяната с дете. Тя носеше открито срама си и не криеше от никого греха си. И вярваше, че Василчо ще се върне.

— Просто, просто! — викаха жените. — И ти вярваш, че онзи пияница ще се върне. Ще се върне той на Куковден!

— Ще се върне, как щяло да се не върне! — отговаряше търпеливо Божура.

Но понякога тия приказки, тая гавра, с която хората я преследваха, я озверяваше.

— Лош бил — говореше си тя сама на себе си със светнали като на вълчица очи, — пиян бил! Аз тъй го искам! Да пие. Да лудува. Аз тъй го искам! И нека ме бие, нека ме тъпче с краката си. О, Василчо, Василчо...

Спомняше си понякога за Ганаила и когато минаваше покрай тях, надникваше през отворените порти. Тъмнееха се като големи кълба чимширите, асмата хвърляше сянка върху половината двор. И сред двора се белееше чешмата, новата чешма на хаджи Вълка. Веднъж тя свари там поп Миндо, който, като крепеше с две ръце очилата си, сричаше надписа на чешмата „Овая чешма на хаджи Вълка, синь Пеновъ...“

Той пи с бакъреното тасче и като си бършеше устата и гледаше Божура с не дотам добри очи, каза й:

— Пий и ти, Божуро, пий, дъще. Пий и кажи: бог да прости хаджи Вълка!

Добро или лошо, когато тръгне някому, върви му. Не бяха сторили и три месеца на хаджи Вълка, когато се помина и Ганаилина мъж, Радул. Ганаила остана вдовица и ходеше като сянка из двора, още по-бяла в черната си забрадка.

Божура не я съжали. Голяма беше нейната собствена мъка и нямаше място в сърцето и за чужди жалби. Тя повече слушаше какво се говори из село. А ходеха приказки, които я измъчваха, объркваха я, люшкаха я насам-нататък, както в буря вятърът люшка някоя овошка. Веднъж чу, че Василчо си иде; но още същия ден чу, че Василчо си иде, това е истина, но щял да се ожени за Ганаила. И тя, която беше чувала толкова приказки, тоя път в дъното на душата си усети, че това може да стане.

Искаше да отиде у Ганаила, да се хвърли отгоре й, да издраще лицето й, да изскубе косата й, да я убие. Но веднага след това изпадеше в отчаяние, силите й я напущаха. И без да вика, без да скубе косата си, тъй, както си стоеше, подпряла глава на ръката си, тя плачеше и сълзите й течаха по отслабналото й лице. Какво е крива Ганаила, мислеше си тя. Ганаила е господарка. Ганаила е богата, а тя е циганка. И нека се ожени Василчо за нея, те са си лика-прилика. А тя ще отива у тях, ще милва бялата й ръка, русите й коси. Ще се простре

на плочите и ще целува нозете ѝ. Само да я пуца в къщата си, само да не затваря вратите си за нея!

Цяла нощ тя не спа. И все и се струваше, че по калдъръма на улицата тича кон и звънтят подкови. На сутринта тя излезе, задянала детето си, пристъпваше като сянка и самата не знаеше къде отива. Изведнъж висок плач, плач на жена, процепи селото. Божура изтръпна. Плачът идеше от къщата на Василчо, плачеше майка му. Свят се зави на Божура, нозете ѝ се подкосиха. Едва можа да се довлече до къщи и седна до плета. Отвън минаваха хора, приказваха, но тя не разбираше нищо. Късно, като през сън, тя чу дебелия глас на поп Минда.

— Божи работи, Пено, божи работи! — говореше попът на клисаря. — Не знаеш какво те чака. Какво е челяка? Машина. Кажеш нещо цък, и се счупи. Ей на, хаджи Вълко, зет му Радул — отидоха си. Сега и Василчо: бре коне, бре мухабети, и... конец! На, довели коня му, донесли и калпака му. Убили го в Дъбравата. Божи работи, Пено, божи работи!...

Божура чу това, което вече знаеше. Колко време стоя така, тя не помнеше. После стана и по най-краткия път излезе вън от село. Беше ранна пролет, полето се зеленееше, насреща планините се зачервяваха от залеза на слънцето. Божура мина покрай гробищата и между гробовете, по които блещукаха свещи, видя Ганаила. Тя не плачеше, не се помръдваше дори, сама сякаш черен кръст между черните кръстове. Божура не усети ни злорадство, ни съжаление. Болката ѝ падна дълбоко и се притъпи.

И тя продължи да слиза надолу към полето. Като че някой я водеше и тя покорно вървеше след него. Видяха я — това отпосле си спомняха — сред полето при голямата саморасла канара, все тъй задяната с детето си, все по пътеката, която криволи и слиза към реката. А по-късно, когато горите потъмняваха и долищата се пълнеха с мрак, други бяха я видели седнала на самия край на скалата над Куков вир. Тя стоеше там, превита, неподвижна, обхванала коленете си с ръце, загледана в тъмните и хладни води на Куков вир. Мръкна се, други вече не минаха, за да я видят.

А Божура стоеше на скалата. В ума ѝ нямаше мисъл, пред очите ѝ беше тъмно, не виждаше водата, не чуваше плясъка ѝ. По едно време детето зад нея проплака. Тя трепна и жалостта, която беше се спряла като буца в гърдите ѝ, избягна навън, сълзите и рукнаха. Заплака за първи

път през тоя страшен ден. И сълзите ѝ течаха, ставаше ѝ леко. И мракът пред нея се разведряваше, водата ставаше светла, тиха, прозрачна като стъкло. Дълбоко, дълбоко в нея се оглеждаше синьо небе, бели облаци. И ето из тия светли глъбини изплава образът ѝ, а до него друг — образът на Василча. Той е млад, той е хубав, гледа я и се усмихва. И успокоена, щастлива, Божура впива очи в тоя образ, усмихва се и все повече и повече се надвисва над водата...

Никой повече не я видя.

ЮНАШКИ ГЛАВИ

*„1876, май 7. — В петък из града се пръсна слух,
че няколко момчета българчета побили знаме в Балкана...“*

Из летописа на
Хаджи Киро Табака от
Сливен

Под стръмните баири, където в извита черна дъга се тъмнееха старите дъбови кории, селото си оставаше неизменно от векове. Едни и същи си оставаха планините наоколо, поляните по Добромерица и по Боцур, канарите и долищата в Гръмовец, където, ако някой извикаше, ехото повтаряше гласа му до седем пъти подред. И още много стари и неизменни неща имаше, но хората забравяха за тях и когато станеше дума за нещо старо и отколешно, говореха или за тополата в Белизненската махала, или за дядо Руся Сапунджията.

Никой не знаеше годините на старата топола. Макар че беше с изсъхнал връх и понаведена на една страна, тя не падаше, както очакваха някои. Дядо Руси също не остаряваше. Той имаше обичай да си седи във на улицата, на пейката под бялата стена на къщата си, да си дреме там на слънце или да гледа Балкана насреща. Тъй бяха го запомнили от години. Наблизо, в съседния двор, се изправяше тополата и сухият ѝ връх като с вила бодеше в небето. Вечер листата на старото дърво затрептяваха като пеперуди, сянката му се проточваше през мегдана и стигаше до бялата стена, под която седеше дядо Руси.

Докато повечето селяни бяха навлекли вече френски дрехи, дядо Руси носеше още сиви потури и червен пояс. Лятно време пък ходеше по ръкави, хубави бели ръкави, които напомняха занаята му и сякаш хвалеха сапуна, който правеше. Но то беше едно време. Едно време

занаятът на дядо Руся беше обгърнат с непроницаема тайна, но сега, когато всеки знаеше сам да си прави сапун, работите му потръгнаха зле. Все пак никой не беше го чул да се оплаче, кое-как той сварваше да свърже двата края, навиваше и харча, и работата си. И все тъй чисти и бели като сняг бяха ръкавите му, и все тъй намираше време да си почива въвн на пейката — като едно време.

Тъй си стоеше дядо Руси и тая пролет. Стоеше си и си мислеше кое от всичко туй, що се приказва из село, може да е истина и кое не. На женски приказки той не вярваше, но сам беше забелязал, че всяка сутрин чорбаджиите се събират на Черковното кафене и нещо загрижено си шепнат. Всяка сутрин субашът Али излизаше пред конака и с часове наред гледаше ту горе по върховете на планината, ту долу из калдъръмените улици на селото. А в туй време заптиетата седяха по стълбата в двора на конака намръщени, зли, държаха пушките си в ръце и конете им ги чакаха оседлани. Ставаше нещо, готвеше се нещо, но где, от кого — това не знаеше дядо Руси. Не го знаеше, както се виждаше, и субашът Али.

И друго беше забелязал дядо Руси. Под същата бяла стена, под която той си седеше, беше обуцарското дюкянче на Милуша, сина му. Виждаше се да зее вратата и едно малко открехнато прозорче, голямо колкото дупка. От някое време насам в дюкянчето често беше започнал да дохожда Пенко Додованяка. Какво търсеше той при Милуша? Додованяка имаше десетина дечурлига, всички боси, кундури не му трябваха, беше развейпрах и по цели дни се скиташе из Балкана да търси имане. Сиромас човек беше, имаше нужда от пари, но какво търсеше той при Милуша?

Вечер при Милуша дохождаха пък млади хора. Дохождаха, насъбираха се дотолкоз, че дюкянчето не можеше да ги побере, и тогава с Милуша ще минат в къщи. Милуш ги води. Милуш им командува. Дядо Руси не виждаше нищо лошо в това. „Млади хора са — мислеше си той, — на един ум са, защо да не се събират?“

Не че дядо Руси не знаеше съвсем какво се готви. И той беше подочул нещо. Знаеше, че идат тежки дни, че се задава буря, и то не каква да е буря, а хала — когато небето трещи и светкавици лъкатушат, като че падат змейове, когато пред облаците хвърчат орли и ги водят. Тогава може да падне град като камъни и нищо здраво да не остане.

Такава буря идеше. Дядо Руси само не знаеше дали тя щеше да заобиколи наблизно, или щеше да удари и тяхното село.

Тъй си мислеше той във на пейката си. Веднъж, като се прибра в къщи, мина покрай стаята, където Милуш се затваряше с гостите си. Те стояха там до петлено време и или мълчаха като мъртви, или пееха тъй, че керемиди падаха от къщата. Дядо Руси се спря пред вратата и погледна през ключалковата дупка. Погледна и изтръпна: сред стаята стоеше Милуш. Неговият Милуш, с хайдушка премяна, с високи бели навои и с кръстосани черни върви на тях. На главата му калпак с лъвче, в ръцете му сабя. Зад него други играят талим с пушки, трети, наклекали до огъня, леят куршуми и правят фишеци. Дядо Руси разбра всичко.

Сутринта той седна пак на пейката, погледна Балкана и се усмихна. „Знаел си всичко — искаше да каже, — а мълчиш!“ Отдалеч изглеждаше, че дреме, а беше весел и само дето не викваше да се смее, като гледеше как субашът Али гледа на всички страни, гледа, а не вижда нищо. Смешни му се виждаха и чорбаджиите, като ги гледеше как развяват дънестите си потури, как се събират и си шепнат важно-важно, като че държат света в ръцете си. „Нищо не знайте вий, нищо! — мислеше си дядо Руси. — Беше тя, свърши се, Турция ще падне!“

И дядо Руси си спомня, че между многото приказки, които ходеха из селото, той беше чувал, че двама калугери преспали през денеси в метоха. И те носели една книга, намерена в Света гора, в която се пишело, че Турция ще падне. А щом пише тъй, тъй и ще стане. Свършено.

Ясно виждаше дядо Руси накъде отива работата. И се страхуваше, и се радваше. А инак всичко си вървеше по старому. Хубаво време, слънце. Балканът се разхубавил, зелени дъбрави го опасват долу, по-тъмни в средата, а най-високите чуки, изрязани в небето, са, както винаги, сини. Над тях бели облаци се спрели, като кули. И в селото — и в него пролет. Гъста и тежка зеленината на овощките, някъде над сухите дувари се синее люляк или висят жълти кичури на цъфнал салкъм. Боси момичета пробягват от порта до порта и на главите им са закичени червени лалета. Топло е, хубаво е. Тъй е винаги, когато има нещо да се случи.

Но сред бял ден и в такава хубаво време на дядо Руся се струва, че нищо лошо не може да се случи. Лъжа му се виждаше и това, което

беше видял през ключалковата дупка. Да не би пък тъй да му се е привидяло! И макар че беше като зараснал на пейката, той става и тръгва към дюкянчето на Милуша. Искаше да погледа, да изпита.

Дядо Руси се изправя на малкото прозорче. Наведен над тезгяха, Милуш работи. Пред него стои стара жена.

— Че както ти рекох, Милуше — говори тя като през сълзи, — да ги направиш. Ама хубавичко, здравичко. И колкото ти казах, не ми вземай повече, Милуше...

Влиза млада булка, страните и червени, пълни, ще се пукнат, веждите и източени като пиявици. Тя слага пред Милуша черни контешки чепици с пиринчени токове и бързо-бързо започва:

— Вземи, Милуше, да ги направиш, направи ги най-напред. Трябват ми. Ама слушай, Милуш, хем да ги направиш здравичко, хубавичко. И много няма да ми искаш!

Дядо Руси се смее. Лъсват във влага и очите на старата — смее се и тя. Булката пламва като божур, оглежда се, попипва се по ръченика, по дрехите — не знае защо се смеят.

— И ти ли искаш малко да ти вземе? — сопва се дядо Руси не на шега. — Хайде, таз е бедна барем, а ти? Свекър ти е червясал от пари, алтъни има с крина да ги мери...

— Кажу, Милуш, че бързам — казва булката докачена.

Милуш повдига глава. Ризата му е разкопчана — яки, издути гърди, врат като дънера на дъб. Малко бледо е лицето му, напъстрено с жълти капчици, завити са нагоре русите му мустачки, но очите му са добри. Сини очи с черни пръчици в тях, които се смеят. Същите очи на дядо Руся.

Милуш взема донесените обувки, оглежда ги отгоре, отдолу и казва:

— И повече не давате, а? Добре, нека да е тъй. Ще ги направя.

И се усмихва. Една усмивка, която е най-доброто му обещание. Това жените знаят и повече не се пазарят. Булката изхвърква навън и тича по слънцето през улицата. С охкания и въздишки излиза и старата жена. Отива си на пейката и дядо Руси. „Не му е за парите — мисли си той за Милуша. — Гледа само да свърши работата всекиму и туйто.“

Мина се още някой и други ден. Милуш работеше. Насреща имаше дъсчен плет, а до него ябълка. Там често се явяваше Люца, дъщерята на комшиите, и поглеждаше към дюкянчето. Вечер Милуш

отиваше до плета под клоните на ябълката и приказваше с Люца. Черна и още по-висока изглеждаше тополата и зад клоните и като злато грееше месецът. Дядо Руси стоеше на пейката си, правеше се, че не вижда нищо, но в тия минути му идваха най-тежките мисли.

Съмваше се и отново се повтаряше същото. Субашът Али излизаше пред конака и гледаше. Додованяка дохождаше, както и по-рано, в дюкянчето. Току се появеше отнякъде с изшилен черен калпак от яре, със сипаничево лице, одърпан, напрашен. Личеше си, че слиза от Балкана. Спре се, огледа се наляво, огледа се надясно и хлътне в дюкянчето, като лалугер в дупката си. Седеше там дълго, а като минеше покрай дяда Руся, преправяше лице и се преструваше на божа кравица. Това веднъж разсърди дяда Руся и той го спря.

— Е, Пенчо — каза му, — ще ги сечем ли?

— Да сечем ли? Какво да сечем?

— Зелките.

— Какви зелки, дядо Русе?

Най-послед дядо Руси му казва какви зелки, и то тъй високо, че можеше да чуе и субашът Али, който, както винаги, стои пред конака. Додованяка трепва, поглежда дяда Руся в очите и разбира, че няма какво да крие от него. От тоя ден насетне той винаги се отбиваше и при дяда Руся. Седяха двамата на пейката, гледаха Балкана и си приказваха. Виждаха ги хората, но не знаеха какво си говорят. Виждаха само как дядо Руси от време на време замахва с ръка, като че сече. Или също тъй с ръка успокоява Додованяка, като че му дума: „Потрай, потрай още малко!“

А мъчно се търпеше, защото дните станаха усилни. Появиха се и поличби. В Белизненската махала една крава беше родила теле с две глави. Една вечер месецът, както беше се издигнал бял и чист, изведнъж потъмня и стана червен като кръв. А по-рано — това някои вярваха, някои не — в черквата, когато останала съвсем празна и нямамо никого, освен момчето, което прислужва на поп Руска и му подава кандилницата, свети Николай Чудотворец слязъл от иконата си и приказвал с него. И още какви не приказки ходеха из село. Какво не приказваха още, най-вече жените.

Дядо Руси беше спокоен. „Всяко нещо — мислеше си той — има и opak, и лице. Ако поличбите значат за едни лошо, за други значат добро. Добро за българи, лошо за турци.“

Една вечер Додованяка дойде при него, но тъй бързаше, че свари само да му каже:

— Идат! Оставих ги на Кушбунар. Утре са тук!

И хлътна в дюкянчето при Милуша. Чукът млъкна. Млъкна и повече не се чу.

А дядо Руси погледна Балкана. Стори му се по-голям, по-висок, настръхнал и страшен, сякаш ще продума. Дядо Руси се прекръсти три пъти. И стоя на пейката си до тъмно. По върха клоните на тополата се огъваха и шумяха — знак на лошо време.

* * *

Обърна се времето. Откъм север през баирите се заспуцаха мъгли, давеха като в море черните върхове на кориите, откъсваха се от тях и бягаха към Балкана. Смрачи се като по вечеря, сви студ. Мъжете облякоха зимните си палта, жените — скуртейките си с лисичи кожи. И всички бързаха, като че подгонени от вятъра. Ако някъде се съберяха двама или трима, разменяха набързо по някоя дума и се разделяха. Уплаха и грижа имаше на всяко лице. Субашът Али стоеше пред конака. А заптиетата бяха слезли от стълбата и с прехвърлени на гръб пушки държаха за поводите оседланите коне.

Към пладне всички мъже и жени, които се случиха по улиците, изведнъж се разбягаха. Загърмяха кепенци, затръшкаха се врати. Панталонджии, сарачи и бакали затваряха дюкяните си, завъртваха ключовете и бягаха към къщите си. Улиците опустяха, селото замря. По-ниско се спуснаха мъглите и по-страховито зашумяха кориите.

И ето сред селото, на Хармана, се появиха много хора, черни фигури на мъже и над тях обтегнато от вятъра зелено знаме. Стоил войвода беше слязъл с момчетата си от Балкана.

Но повечето мъже бяха овчари в Добруджа, селото не мислеше за бунт. Малкото мъже, които бяха останали, бяха мирни занаятчии, кураж нямаше в сърцата им. Изпокриха се всички. Иззад спуснатите пердета, през разтрозите на порти и плетища те гледаха наедно с жените зеленото знаме, опънато върху тъмните облаци, и чакаха да видят какво ще стане. Пред конака нямаше никой — нито субаша Али, нито заптиетата.

Миг-два селото остана като мъртво, като че треснато от гръм. И ето ечна песен. Пял някои, извиват из сокаците, но не се виждат. Ето ги: пет-шест души с пушки. Един висок върви напред — Милуш, дядо Русювият син, с хайдушки дрехи, навъсен, с бухнали червени коси. Ония, които вървят след него, крачат по войнишки и с пламнали очи, вдъхновени и съсредоточени, пял. А Милуш, стройният, напетият Милуш час по час вдига пушката си и вика: „На оръжие!“

Скритите из къщите мъже навеждат очи. Жените плачат. И гледат ги как вървят из селото сами, как се изкачват към Хармана и спират под зеленото знаме. Там сега черните фигури са събрани в плътни и стройни редове. Гологлави са. В мрачината на облаците свети златото от епатрахила на поп Руска и когато вятърът позатихне, чуе се проточеният напев на молитва.

Редовно, от къща в къща, през комшулуци, през дувари, новините се предаваха като по жица. Един турчин герловец, дошел да продава брашно, бил убит. Всички турски цигани били затворени и щели да ги колят. Но ето че дойде най-лошият слух: хайдутите ходели от къща в къща и изкарвали насила мъжете. Изплашените терзии и сарачи потърсиха по-сигурни скривалища. Но любопитните очи на жените не се магнаха от разтрозите на портите.

Тогавя видяха дядя Руся. Висок, снажен, с бяла коса. Трябвя да е бързал, защото не беше сварил да опаше червения си пояс, а беше излязъл по вракузун. И беше весел, засмян, удряше се с ръце по мишниците — това му беше обичай — и си тананикаше: „Цъм-цъм-цъмънъм! Цъм-ъм-цъмънъм!“

Някои жени се престашиха и излязоха на портите.

— Христос възкресе, хора! — викаше им дядо Руси. — За много години, честито ви царство!

И като се обръщаше и посочваше към Хармана, казваше: „Виждате ли ги? Наш аскер е! Цъм-цъм-цъмънъм! Цъм-цъм-цъмънъм!“

Изведнъж той сбърчва вежди, лицето му потъмнявя, размахвя ръка и вика: „На оръжие! На оръжие!“

И после пак: „Цъм-цъм-цъмънъм! Цъм-цъм-цъмънъм!“

Никой не можеше да повярвя, че това е дядо Руси, който с години наред беше си дрямал на пейката. Не вярвяха да е пиян, мисляха го по-скоро за луд.

А дядо Руси обиколи тъй почти цялото село. Върна се след това на Хармана, радва се на момчетата, радва се на Милуша. По едно време той трепна — разбра, че има още работа. След като беше обадил новината на своето село, трябваше да я обади и на съседните села. И без да се бави, тъй както си беше по вракузун, грабна отнякъде един ямурлук и пое пътя през къра.

Трябваше да го брули студеният вятър, трябваше селяните, на които беше отишел да каже „Христос възкресе“ и „Честито ви царство“, да го нахокат, да го заплашат, че ще го вържат и ще го дадат на заптиетата, за да дойде на себе си и да се оборави. Тогава той се повърна назад. Капнаха първите капки на съмнението в душата му. А пред очите му ставаше чудо: ситният дъжд, който росеше от тая сутрин, беше се превърнал в лапавица, а сега валеше сняг! „Защо е това време? — мислеше си дядо Руси. — Какво ще стане с момчетата?“ И той бързаше към село, обгърнат от виелицата и от снега, който като бяла мрежа падаше върху полето и планините.

Когато той влизаше от единия край на селото, четата излизаше от другия по Власюв път. Дядо Руси се спря и се загледа: отпуснало се беше знамето, черните фигури уморено се поклащаха и с мъка възпираха по баира. А над тях се тъмнееха кориите и заледени клони се люлееха над побелялата земя. Скри се знамето, скри се и последният човек в мрака и виелицата. Дядо Руси наведе глава и забърза към къщи.

На другия ден той стоеше на пейката си и гледаше побелелия Балкан. Отвсякъде дебел сняг режеше очите. Бял сняг и зелени дървета — туй беше чудо невидено. Дядо Руси се загръщаше в шубата си, гледаше Балкана и очите му сякаш питаха: „Защо направи тъй? Какво ще стане с момчетата?“

А сега бяха най-тежките часове за селото. Откъм полето настъпваше царски аскер. Чорбаджиите бяха на крак. Дядо Нейко Бардучката, най-умният и най-слаждодумният от чорбаджиите, беше изпратен да посрещне пашата, да му се поклони и да му каже, че селото не е виновно и че хайдутите са слезли от Балкана. Добромерица почерня от хора като мравуняк. Там пък бяха се спрели герловски уруци, навили големи чалми на главите си, запасали въжа върху поясите си — за яма. Но чорбаджиите се молеха на пашата, даваха мило за драго. И пашата удържа думата си, не пусна герловските уруци

да ударят селото. Но те още стояха на Добромерица — черна и страховита паплач сред белия сняг наоколо.

Дядо Руси стоеше на пейката неподвижен, загледан пред себе си. Не го беше еня за герловските турци, не искаше да знае за грижите на чорбаджиите. Той гледаше към Балкана, взираше се по урви и по пътеки напрягаше слуха си да чуе дали сред тая зимна тихнина не ще пропукат някъде пушки. „Зима през май — мислеше си. — Лошо. По дирите ще ги изловят като зайци.“

Така стоеше той и на другия ден. Герловските турци бяха си отишли и на Добромерица, гдето бяха стояли, се чернееше голям кръг, като че там беше лежало някое стадо. Но страхът още тежеше над селото. Дядо Руси беше, може би, едничкият човек, който се решаваше да стои навън.

Неочаквано откъм края на селото се зачу шум. Навдигна се, порасна и като буря нахлу в селото. Тъпани, провиквания, песни, а всред всичко туй провлечена и плачлива мелодия на зурли. Ето ги, показаха се на Бръдо: напред конници, след тях на талази, на талази пешаци. И дълги върлини стърчат над тях и на върлините набучени човешки глави. Дядо Руси сякаш изгуби свят. Плачеха зурлите, гърмяха тъпаните. И ето — това вик ли беше, или рев на глутница вълци? И пак тия сухи, страшни удари на тъпаните, сякаш остър меч биеше връз селото, пищеше и святакаше сред слънцето и сред белината на снега. Като черна река ордата потече из селото, стърчаха и се поклащаха страшните върлини.

Дядо Руси отмести погледа си към Балкана. Очите му не виждаха нищо, ръцете му трепереха.

Когато той погледна пак към конака, ордата башибозуци беше се спряла в кръг, а на мегдана стърчаха забити върлините с главите. Зловещи и страховити фиданки сякаш бяха израснали из снега.

Завика телалин — глас, задавен от страх и болка: всеки да върви да види главите и да каже не познава ли някого.

Не отиде никой. Тогава тръгнаха заптии и заудряха по портите. Видяха дяда Руся на пейката и го замъкнаха. Приблужи се той, изтръпнал, пребледнял, вдигна очи, видя главата на първата върлина, позна я. Земята заигра под краката му. „Милуше!“ — рече да извика, но думата замря на устните му. И преглътна сълзите си, съвзе се. Мина

покрай всичките върлини, изгледа ги, обърна се и погледна пашата. Очите му бяха студени и спокойни.

— Познаваш ли ги? — попита пашата.

— Не, аго, не ги познавам. Никого не познавам. И той си тръгна към къщи, висок, снажен, а косите му се белееха, както се белееше снегът по Балкана. Гледаше пред себе си и мълчеше. Когато мина покрай дюкянчето на Милуша, сърцето му се сви. Черен гарван беше кацнал на сухия връх на тополата и грачеше. А долу, зад дъсчения плет, под ябълката някой гледаше през разтрозите към конака. И дядо Руси чу гласа на Люца:

„Ах, божичко, той е... Милуш, милият Милуш!“ Дядо Руси чу това, но не трепна, не се обърна.

* * *

Пак е пролет, пак се зеленяят поляните, Балканът е пак хубав. Дядо Руси седи на пейката и си мисли:

„Защо беше всичко това?“ Затворено е дюкянчето на Милуша и чукут не чука. Вечер минава Люца, когато се връща от чешмата, и съдържано и тихо, като че само двамата трябва да чуят, казва:

— Добър вечер, дядо Русе!

Дохожда при него и Додованяка. Една вечер, когато Балканът потъмня и над него светнаха звезди, той прошепна на дядо Руся:

— Дошел един големец в Сливен: казал е да приберат главите на момчетата, да не стоят в сметта и да ги погребат. И погребали ги в българските гробища... Вечерта някои жени рекли да отидат да запалят свещ. Не ги пуснали. Турили заптиета да не пуцат никого. А като мръкнало...

Додованяка сниши повече гласа си:

— А като мръкнало и станало темно, от небето се спуснали кандила. Казаха ми го, дядо Русе, хората го видели с очите си. На всеки гроб по кандило. Като звезди...

— Добър вечер, дядо Русе! — обажда се Люца. И дядо Руси сякаш чува как същият тоя глас, но отколешен и далечен, вика: „Милуш, милият Милуш.“

И глъхне все по-слабо и по-слабо, сякаш ехото на Гръмовец го повтаря до седем пъти подред.

Като че събудена от сън, тополата, старата столетна топола, раздвижва листата си, разклаща вейките си и зашумява.

ПОСТОЛОВИ ВОДЕНИЦИ

*„В това време дявола сътворил козата и
като идел при господя,
оседлал пръча, комуто направил юзда от
праз:
оттогава досега козите имат бради.“*

Богомилска приказка

Козите на Марина, Мартиновия син, често минаваха над Постоловите воденици. Цялата гора тогава екваше от звънци. Имаше малки тучени звънци, които сякаш пееха, имаше и големи, железни хлопки, които изрядко и тежко биеха като камбани. Понякога всички тия звънци тъй високо и объркано зазвучаваха, че можеше да се помисли, че стадото, подплашено от вълк или мечка стръвница, наваля надолу и ей сега ще се изсипе връз самите воденици. Но това не ставаше. Козите отминаваха, без да ги види някой, звънците малко по малко замлъкваха и само някоя хлопка още се чуваше да трака надалеч по урвите, гдето дребният габър свършваше и започваха високи буки.

Тъй биваше винаги. Но една сутрин, когато слънцето току-що беше изгряло и росата още светеше по тревата и по листите на орехите, пред долната воденица се спря един голям черен пръч. Звънците се чуваха наблизко и не беше мъчно да се разбере, че тоя пръч се е отлъчил от Мариновото стадо. Селяните, които изнасяха и внасяха чували на горната воденица, го видяха, че стои на едно място, сякаш се бои да прекрачи черната сянка, която орехът хвърляше накръст връз поляната. След малко там видяха Женда. Тя стоеше до пръча, даваше му хляб на ръката си и се смееше.

По-късно излезе и Върбан. Като видя мъжа си, Женда се посмути, остави пръча и от слънцето премина в сянката на ореха. Върбан не я забеляза, не видя и пръча. Първата негова работа беше да погледне към горната воденица и като видя, че там стояха разпрегнати

коля, а при него нямаше никой, завистта заяде сърцето му като змия. Лицето му потъмня още повече и той се повърна към воденицата. Тогава видя пръча, чу звънците в гората и разбра, че оттам минават козите на Марина, Мартиновия син. Намразил беше Върбан всички хора. Пръчът не му правеше никаква пакост, но гневът му избухна против него, грабна камък и го подгони. Пръчът направи малък кръг, размаха роги, като че заплашваше някого, и се спря. Върбан не го погледна вече и влезе във воденицата.

Налегнаха го пак грижите му. „Като че всички се наговорили да отиват все при онзи дъртак — помисли си той. — Знаел бил да кове хубаво камъка и ситно брашно правел. Ако е да се кове камъка, и аз знам да го кова!“ Гневът му се разпалваше от само себе си, влезе в стаята и затърси чука си по полиците.

А въвн Женда пак беше помамила пръча и пак му даваше хляб на ръката си. Смееше се. Драго ѝ беше и за да я видят и други, обръщаше се и поглеждаше към горната воденица. И не пръчът се боеше от нея, а тя от него. Подаваше му хляб с едната си ръка, а цяла се дърпаше назад, извита на дъга, готова всяка минута да избяга. Кой знай, може би Женда и никак да не се страхуваше, но тъй ѝ се щеше да се покаже. Сукманът се изопваше върху коравата ѝ снага, едната ѝ коса току падаше отпред и тя нетърпеливо я отмяташе назад. Имаше големи коси. Когато и двете ѝ плитки бяха отзад, увисваха до под коленете ѝ, като два черни смока.

Върбан беше намерил чука си и замислено го оглеждаше отгоре и отдолу, като беше се спрял сред воденицата. После остави чука и се залови да сменя камъка, за да го кове. Кречеталото на горната воденица крещеше като лудо и го караше да бърза. Женда влезе, взе бакърите и излезе, но Върбан не я и погледна. Той преграбчи камъка с две ръце, като го подпираше на пояса си, и го заснема. Тежък беше камъкът и трябваша силите на двама-трима души. Върбан запъшка, жилите на шията му се издуха. Изведнъж нещо се обори зад него, той се обърна: на сандъка с житото стоеше пръчът. Голям и черен. Гледа го с продълговатите си жълти очи, дъвче, брадата му се люлее. Върбан му викна, пръчът не се помръдна. Тогава Върбан освободи едната си ръка и посегна за гребача, за да го захвърли. Изведнъж камъкът се отплесна, свлече се надолу, Върбан нито можа да го възпре, нито можа да отбегне и камъкът с всичката си тежест се строполи отгоре му.

Не извика, не изохка. Лежеше на земята, изопнат като мъртвец, камъкът притискаше краката му. Като насън чу, че звъннаха бакъри, тръшнаха се на земята и се разляха. После се чу, че Женда вика. Минаха се сякаш цели часове. „Какво има, булка? Какво стана?“ — загълчаха мъжки гласове. Усети, че го вдигнаха на ръце и го понесоха. Като че го залюляха на люлка. Не го болеше никъде. Но от колената надолу му беше леко, сякаш краката му ги нямаше.

Все тъй лудо и припряно работеше горната воденица. Там беше останала само баба Ана, стопанката на дядо Ивана. Тя беше болна и не можеше да ходи, инак първа би се затичала. Времето ѝ се стори безкрайно. Най-после мъжете излязоха от воденицата, гледаха в земята, лицата им бяха изплашени. Баба Ана нямаше защо да ги пита, не им каза нищо и когато дойдоха при нея. Пък и дядо Иван не бързаше и само след като изчука лулата си в стената, разправи какво беше се случило.

— И тоя пръч, кой го дявол докара тука!

— А оная, оная хубостница какво прави? — избухна баба Ана.

— Коя?

— Женда, коя. Нали тя даваше хляб на пръча, не видях ли.

— Ех, и ти, все с Женда се залавяш. Какво е крива Женда. Имало глава да пати и туйто...

— Знам аз, не съм сляпа. Току рекли Върбан лош, Върбан краде от житото. Лъжат. Дип добър си е Върбан. Не може челяка да гледа как жена му се увива около всеки мъж и — лош ще е. Ама не ходели на воденицата му, карал се бил с всички. Ще се кара, като има такваз жена...

Дядо Иван спокойно тъпчеше с пръст чибучката си. Лицето му се промени, веждите му се издигнаха и в очите му, напрашени с брашно като на воденичарски плъх, светна лукаво пламъче.

— Слушай какво ще ти кажа, бабо — каза той и смигна с око на селяните. — Сега сме едно: и у нас има един здрав и един болен, и у Върбанови. Какво да правим, а? Аз ще река, да се събере болен с болен и здрав със здрав. Ти върви при Върбана, а аз ще взема Женда!

Селяните се засмяха с глас и затупаха дядо Ивана по гърба. Баба Ана рече да каже нещо, но мъжете бяха влезли във воденицата. Сърдита, със стиснати устни, тя обърна пак очите си към долната

воденица. Там нямаше никой. Само пръчът още ходеше наоколо, катряше се по плета на градината и смулеше листата на фиданките.

На другия ден задрънчаха пак звънци из гората. Грееше слънце. Из въздуха се носеха паяжини и мъх от цъфналите каваци. Когато звънциите зазвъниха най-близо и най-високо, ето че се показа Марин, Мартиновият син.

— Ах, Марине, Марине — посрещна го баба Ана и заклати глава, — какво ще правиш сега, Марине!

— Изгубил съм един пръч — каза Марин, — не сте ли го виждали?

— Ах, Марине, Марине, какво направи, Марине!

— Какво съм направил ма...

Той беше цял исполин, с червено, изпечено лице, краката му, обвити с козени наколенници, приличаха на краката на някой звяр. Не разбираше какво му подмята баба Ана, гледаше я безпомощно със сините си детски очи и глупаво се усмихваше. И пак попита за пръча. Тогава баба Ана му разказа какво беше се случило.

Марин се загледа в земята, замисли се и току теглеше с ръка ту едина, ту другия си мустак, и двата увиснали и избелели от слънцето.

— Ще го убия! — извика той и от яд лицето му още повече се изчерви.

От вратата дядо Иван подаде бялата си глава.

— Кого ще убиваш? Пръча ли? Да те убий тебе света сирница с големия тулум! Я се остави. Добитъка си е добитък, какво искаш от него!

— Не го ща аз, дядо Иване, не го ща! — завика Марин и сините му очи светнаха като челик. — Не ща такваз стока. Ти знаеш ли какво ми прави той мене? Като че дявол влезе под кожата му, взе да се лъчи, да се губи, а когато е между козите, таз мушне, онази удари. Вчера пак се залъчи, гледам го... Ха, ей го! — извика Марин и посочи надолу. До воденицата на Върбана, край плета, вървеше пръчът.

Висок и попрегърбен, Марин се заспуца надолу, като държеше на рамото дългата си дрянова гега. След него вървяха кучетата му.

Пръчът беше се показал около градината, затова Марин тръгна нататък. Когато той мина на отвъдната страна и пое покрай плета, някой свирна зад него. Имаше в гората едно птиче, което изсвирваше тъй и стряскаше човека. Марин се обърна: между овошките в

градината стоеше Женда и се смееше. Тя беше само на няколко крачки от него, отвъд плета.

— Ела, ела, Марине! — рече тя.

Марин се обърна. Беше още ядосан.

— Де е пръча — каза той, — още тука ще му свлека кожата. Баба Ана ми каза...

— Какво ти каза?

— Каза ми... зарад него, таквоз... човека ти се премазал, камъка паднал отгоре му.

— Нека, нека, Марине! Лошо ли станало, мислиш? Тоз камък мене притискаше, нека притиска сега него!

Тя изрече това с по-нисък глас и без усмивка. Марин я гледаше учуден.

— Какво ме гледаш? — засмя се тя и отново светлина заля очите ѝ. — Я ела, ела тук, да видиш какво ще ти кажа. Ей го прелеза, влез оттам!

Марин послуша и дойде при нея. И други път беше я виждал, но сега му се стори съвсем друга: нито черно, нито бяло беше лицето ѝ, но румено, кръгло. А очите ѝ — какви черни очи! Снагата ѝ избиваше навън, сякаш щеше да пръсне дрехите ѝ. Марин забрави за пръча. Гледаше я и не знаеше какво да каже.

— Знаеш ли какво ще ти кажа, Марине? — заговори Женда. — Откога се каня да ти го кажа, ама ти не дохождаш! Чуй, Марине... да ми дадеш две-три кожички, ерешки, хубави кожички, черни, лъскави. Имам едно кюркче, за него ми трябват. Ей тъй искам да ги туря. Гледай, Марине, ей тъй...

И за да покаже как щеше да тури кожичките, тя прекарваше двете си ръце от шията надолу над изпъкналите си гърди, като все стоеше под сянката на овошките, поръсена със слънчеви петна.

— Нали ще ми дадеш, Марине — говореше Женда и го гледаше право в очите. — Чакай, ела насам, че оная вещица пак гледа — каза тя, като погледна по посока на баба Ана, — какво ще види, ама на, само да има какво да приказва. Ела, ела насам!

Тя вървеше между овошките и фиданките заднишком. Ръченикът ѝ беше се изхулил и косата ѝ беше бухнала, водеше след себе си Марина и гледаше вече не в лицето му, а някак над него. И шепнеше:

— Нали ще ми дадеш, Марине, кожичките?

— Ще ти дам, колкото искаш ще ти дам...

Той също шепнеше. Гласът му се стори пресипнал и чужд.

Колкото и да заничаше, баба Ана не може да види къде се изгубиха из овошките на градината Марин и Женда. Видя ги, когато приказваха, той отсам, тя отвъд плета, видя ги и в градината, но после ги изгуби. Малко по-късно видя Марина на чешмата. Той пи вода, изтри се с ръкава си и като че забравил ръката на устата си, загледа се към воденицата, весел, но някак учуден и изненадан. Около воденицата ходеше пръчът, но Марин нито го поглеждаше, нито мислеше да го прибере. След като пи още веднъж и дважд вода, той метна на рамо гегата си и сподирен от кучетата си, тръгна нагоре към габъра, където едвам се дочуваха звънците на козите му.

* * *

Една до друга бяха Постоловите воденици, един и същи човек — някой си Постол, когото бяха забравили вече — беше ги правил някога, но орисията им не беше същата. Едната работеше дено и ноще, бухтеше колелото ѝ, водата се плискаше и шумеше, цялата воденица се тресеше, като че ще се пръсне. Другата мълчеше. Водата се разливаше настрана, корубестият орук съхнеше и се пукаше. По-голям изглеждаше и по-нашироко разпуцаше клоните си орехът, а под него, помрачена от сянката му, воденицата като че се смаляваше от ден на ден, като че потъваше в земята, удавена в бурен. Като жив погребан в нея, умираше Върбан.

А Женда не се спираше на едно място. Ако не беше в градината, отиваше на чешмата. Понякога пък грабваше хурката, подпасваше я на пояса си и тръгваше през поляните. Върви и преде. Руменее се лицето ѝ сред жегата, очите ѝ се тъмнеят, сякаш черни сливи кога зреят на слънце, висят отзад дългите ѝ плитки. Отдалеч личи, че се подсмива. И сякаш не преде, а разсуква нишки след себе си и отдето помине, плете мрежи като паяжина.

Баба Ана я гледа и клати глава: „Примки е турила на всеки път и пътека — мисли си тя; — магия е наляла в чешмата, чума да я тръшне!“

Всичко се обърна наопаки. И по-рано минаваха пътници, отбиваха се на чешмата, но щом пиеха вода, тръгваха пак по работата си. Сега, който пиешевода, не бързаше да си ходи. Бавеха се търговци, джелепи и бегликчии, излежаваха се под сенките, протягаха се, ходеха замаяни като слънчасали и току поглеждаха подир Женда.

Изведнъж гората екваше от звънци и, като змей, донесен от вихрушка, появяваше се Марин. Той отива право при Женда, тя му приказва, смее се, но козарят отвърща потъмнялото си лице и поглежда пътниците. Погледите му тежат като камъни. Някои се досещат и си тръгват. Други се бавят, пият на чешмата, без да са жадни, и тогава Марин налита на тях.

— Тук не е беглишки чаир да си пасете конете! — вика им той. — И ние имаме добитък, тревата трябва и на нас!

И той размахва гегата си, ръкавите му се свличат и показват жилестите му ръце, под късия му кожух, обърнат с козината навън, лъсват пищови и ножове, набучени в силяха му. Не струваше да се заяда човек с тоя едър, полудив козар с широки плещи и увиснали мустаци. И бегликчиите, напети хора със сърмени джепкени и потури от синя чоха, отстъпяха. Разкопчаваха букаите на конете си, качваха се и като поглеждаха още веднъж към Женда, заминаваха си.

Веднъж минаваха керванджии. Случи се, че тъкмо тогава зад планината се беше повдигнал тъмен облак, святкаше се и прогърмяваше. Но когато колята на керванджиите се заспуцаха надолу из урвата при белия сипей, не можеше вече да се разбере дали на небето гърмеше, или гърмяха колелата на кервана. Опъваха се назад големите биволи, размахваха извитите си рога, керванджиите викаха. Изви се вихрушка и повдигна прах от едина край на кервана до другия. Бурята и тъмният облак се изместиха назад. По-страшен изглеждаше сега керванът, който идеше.

Като навалиха по урвата и минаха на срещната страна, колята бавно се проточиха в дълга върволица. Спряха се до водениците. Поляната се изпълни с коля и с биволи. Капнаха само няколко капки, облакът отмина, припече слънце и стана още по-горещо. Керванджиите грабнаха котли и запискаха с вода биволите. После откачиха катраниците и се заловиха да мажат колята си.

Показа се Женда. Тя отиваше на чешмата, пазеше се и бягаше ту от един, ту от други бивол. Керванджиите пуснаха катраниците и се

загледаха. Женда наля вода, после пак се върна. Тогава керванджиите грабнаха големите си бъкели и се натрупаха на чешмата. Загълчаха, засмяха се. Между големите калпаци и сиви аби мяркаха се белите ръкави и синият сукман на Женда. Понякога се виждаха и плитките ѝ — разиграни два черни смока.

Баба Ана гледаше от воденицата и когато дядо Иван дойде към нея, каза му:

— И от тия ще остане някой.

— Отде знаеш?

— Има един да пие час по час на чешмата, без да му е жедно. Той ще остане, ще видиш...

И наистина, когато след малко керванът потегли, една кола, колата, която вървеше най-напред и имаше най-едри и най-силни биволи, изведнъж се наведе на една страна, колелото ѝ изхвъркна, оста заора в земята и се счупи. Насъбраха се керванджиите, започесваха се под калпаците, загълчаха. После тръгнаха. Остана само счупената кола. Керванджията извади брадва и започна да дяла. Дялаше, но твърде не бързаше и все се поподсмиваше.

На другия ден той пак дялаше, а до него стоеше Женда. Баба Ана погледна към гората — не се чуваха звънци, Марин не се виждаше. Дълго време тя гледа ту към колата, ту към габъра. Слънцето припече, стопли се и тя задряма.

Затропаха чехли наблизко и тя се събуди. Пред нея стоеше Женда. Баба Ана не можа да я познае: набелисала се и се начервила, изписала вежди като кадъна. Перо със златен варак трептеше на главата ѝ, на гушата ѝ имаше гердан от ален мерджан, на ръцете ѝ дрънчаха гривни. Очите ѝ светеха, смееше се.

— Какво си се направила мари, лудетино! — сопна ѝ се баба Ана, но я гледаше захласната и се чудеше, че не може вече да я мрази. „Много хубост ти е дал господ — помисли си тя, — дано е само на добро!“

Женда сложи ръка на мерджановия гердан.

— Бабо Ано, хубав ли е? Нали е хубав? Керванджията ми го даде...

— Ами белилото?

— И него; всичко. Ах, бабо Ано, да видиш само колко работи има! Колата му вътре като къща. Като отвори един сандък, че какво

няма вътре. И огледало има, бабо Ано, всичко има. Много добър челяк. И в Цариград ходил, морето виждал. „Хайде, дума, качи се в колата да те заведе и тебе, ще видиш морето.“ Бабо Ано, да ида ли? Кажи, да ида ли?

— Иди, иди, ако кукувица ти е изпила ума! Как е Върбан?

Женда сви рамене и нищо не каза.

— Слушай, булка — рече баба Ана строго, — остави хорските мъже и си гледай своя. Срамота е и грехота. Какъв е тоз Цариград, какво е туй море! Мъжа си да гледаш, че знаеш ли се...

— Е, че какво да му правя! Не съм господ душа да му дам!

И Женда се спусна надолу, златният варак заблещя на перото ѝ, гривните ѝ задрънчаха. Баба Ана я видя как отиде право при керванджията. Той все още дялаше. А, както правеше и други път, пръчът беше се покачил на покрива на Върбановата воденица и тропаше по керемидите, като че играеше хоро.

Вечерта по тъмно Женда пак дойде при баба Ана. Плака, окайва себе си, окайва Върбана. Заричаше се, че няма да ходи никъде и само него ще гледа. Очите ѝ тъй си останаха пълни със сълзи. Когато си отиде, влезе право във воденицата и нито погледна керванджията. „Сполай ти, боже!“ — рече баба Ана и се прекръсти.

На другия ден Женда излезе пред воденицата. Не отиде при керванджията, но хурката ѝ беше на пояса. Отдалеч се тъмнееха очите ѝ, отдалеч се познаваше, че се смее. И тръгна пак през поляните и запреше. Керванджията беше поправил колата си. След малко той подбра биволите и тръгна да ги пасе. Вървеше по същия път, отдето беше минала Женда. Сякаш го водеше нишката, която Женда беше разсукала след себе си.

Грехота беше да се остави болен човек непригледан. Баба Ана прати дядо Ивана да види Върбана. Когато той прекрачи прага, сепна се и сне лулата от устата си: едно пале се притискаше до стената и жално квичеше. До него стоеше пръчът и с все сила го блъскаше с рогата си. Дядо Иван го пропъди и стори му се, че пропъди дявол. Воденичният камък лежеше на същото място, гдето беше премазал Върбана. Дядо Иван влезе в стаята. Удари го тежка миризма на труп. Жълт и слаб, Върбан лежеше възнак и щом видя дядо Ивана, сбърчи лице от болка и глухо като изпод земята рече: „Изпъди го! Изпъди го

навън!“ Говореше за пръча. И се загледа в тавана с големи, уплашени очи.

* * *

На Марина бяха се изгубили три кози. Не беше човек, който може да си прости своя грях, и не се остави, докато не ги намери. Познаваше козите си, както познаваше хората по лицата им. Виждаше, че някъде нещо се белее, и подкарваше стадото си нататък. Като дойдеше там, разбираше, че не било кози, а бели камъни. И обръщаше стадото си на друга страна. Три дни се губи тъй навътре в планината. Катери се по най-върлите урви, слиза в най-дълбоките усои. Най-после намери трите бели кози, които беше изгубил. Зарадва се, засмя се, извади хурката, която правеше за Женда, и започна да я пъстри със златен и сребърен варак. Мислеше да отиде утре и да ѝ я занесе.

Но не можа да изтрае. Хиляди нишки сякаш го теглеха надолу към водениците. Той скри писачето, с което дълбаеше по хурката, и свърна козите надолу.

Никога звънците на Мариновото стадо не бяха дрънчали тъй високо. Смееха се, приказваха и викаха малките звънчета, големите хлопки гръмко биеха като великденски камбани. Баба Ана ги чу още отдалеч и разбра, че Марин иде. Когато стадото стигна до габъра, звънците позатихнаха и се разляха нашироко. Между водениците се показва Марин.

Той видя колата и разбра, че е счупена и после поправена, но около нея нямаше никой. Не се виждаше и Женда. Марин ходи в градината, гледа във воденицата — нямаше я. Поглеждаше често към баба Ана, но не смееше да отиде при нея. Най-после се реши и отиде.

От вратата на воденицата го посрещна дядо Иван:

— Бре, Марине, бре, човече, де се изгуби? Да не си се борил пак с мечката, със стръвницата? Пак се била явила в Липов дял.

Баба Ана гледаше Марина и очите ѝ хитро святкаха.

— Мечката не е в Липов дял — каза тя. — Мечката е тука, при водениците. Не е страшна, не хапе. Има таквиз едни дълги коси и черни очи. Пие на чешмата и когато е жедна, и когато не е, а очите ѝ играят ту насам, ту нататък...

И баба Ана искаше да срещне очите на Марина, но той гледаше навъсен в земята.

— Хм... мечка, каква ще да е таз мечка? — рече той.

— Уж не знаеш. А малко ли си пил и ти вода след нея, пил си, без да ти е било жедно. И само да си ти! А ей го керванджията, пи и той, и тука си остана.

Изведнъж Марин се изправи, стана страшен и попита:

— Де е Женда?

— Че знам ли, Марине — кротко заговори баба Ана, — знам ли, сине. Видях я, че излезе с хурка, подбра и керванджията биволите си. Не знам, сине, не знам.

Марин не я дочака да свърши и тръгна нагоре към стадото си. Когато се закри в габъра, погледна към водениците, погледна наоколо: Женда я нямаше. Тогавя той извади хурката, която беше скрил под кожуха си, начупи я и я захвърли. Не чуваше вече звънците на стадото си, не го свърташе в гората. Няколко пъти той се връща и кръстосва около водениците. И сякаш растеше и ставаше по-голям и по-страшен. Веднъж мина близо до баба Ана. Не я погледна. Баба Ана не посмея да му се обади.

На другия ден той пак дойде. Беше страшна жега. Женда пак я нямаше. Марин не се грижеше вече за стадото си, а превалияше през баири, през долове. Понякога се спираше и търсеше с очи. Камъните около него лъхаха топлина, сякаш се топяха от горещината. Слънцето печеше право над главата му и сянка не оставаше зад него. Мисли нямаше в ума му. Смътно разбираше какво беше станало с Женда, смътно разбираше какво става с него. Искеше да я улови и да я реже на късове. Спомняше си, че последния път, когато беше я виждал, тя се смееше и му думаше: „У, Марине, какъв си грозен! Мечка, дърта мечка!“ Дохождаше му на ум за кожичките, които ѝ беше дал. „Ще си ги взема!“ — казваше той със стиснати зъби. Но веднага разбираше, че не е в туй болката му. Искеше му се да се върне в планината, да се скрие от хората, да си живее там самичък, както по-рано. Но знаеше, че и това няма да стане. И разбираше само, че голяма, страшна беда е паднала на главата му.

И той вървеше по напечената земя. След него идеха кучетата му с помътени очи и увиснали езици. Звънците се чуваха на няколко места

в гората. Марин се спря, послуша, но не можа да разбере, че стадото му се беше разкъсало.

Изведнъж полъхна вятър, вдигна се прах. Марин повдигна очи: над планината се повдигаше облак. Не беше равен и тежък облак, а гъсти и черни кълба, които се навдигаха и се въртяха като пожарен дим. Духна вятър, най-напред топъл, после хладен. Притъмня и запръскаха капки. Вятърът размяташе вече цялата гора. Червени светкавици се гърчеха като змии. Трещеше.

Повече по навик, отколкото с усилие на волята си, Марин забърза към стадото си, прибра го на завет, сам се подслони под едни скали. И повече нищо не видя, защото всичко потъна и се изгуби в бясната виелица на дъжда.

Марин не чуваше трескавиците, не мислеше за нищо. По едно време разбра, че стана по-тъмно и по-огнено светеха светкавиците. Мръкваше се. Той скочи и тръгна по дъжда. Беше му задушно и сне калпака си. Капките капеха по главата му като вряла вода. Когато беше още в гората, дъждът престана, а когато се надвеси над водениците, половината небе се беше прояснило. Из всички долове течаха мътни бари.

Марин заслиза към водениците. Един глух и страшен вой го накара да спре: бучеше долу реката, голяма и мътна. Но каменният мост стоеше здрав и водата стигаше до него. Съвсем ниско беше слязъл облакът на изток и в изчистеното небе над него се показа месецът, още червен и тъмен.

Марин вървеше наспоред дола. Една покрита кола заскрибуца из пътя под него, той я погледна и я замина. Но като излезе при чешмата, видя, че колата на керванджията я нямаше. Мина му най-страшната мисъл през ума. Видя, че дядо Иван слиза отгоре и държи в шепите си запалена свещ и пази да не я угаси вятърът.

— Нека върви, където ще! — викаше той, като навярно отговаряше на баба Ана. — Широк ѝ път! Не ми е за нея мене, а за челяка. Челяк умира тук, християнин умира, трябва да му се тури една вощеница в ръката...

Изведнъж Марин разбра всичко. Повърна се и тичешката се спусна подир колата. Бавно пристъпяха биволите, Марин стигна колата, навдигна се и погледна отзад: вътре седеше керванджията, а до

него Женда. Той беше я прихванал с ръка през кръста. Тъмно беше, не можеше да види лицето му, но му се стори, че е млад и хубав.

Марин остана на мястото си, като треснат. Помисли, че не трябва да се препречва между тия млади хора, че е див и грозен. Мъчно му стана, искаше да се върне. Но в тоя миг колата затрака по моста и Марин трепна, хвърли гегата си на земята, спусна се и на два-три скока настигна колата. И като я подхвана за стърчишката, повдигна я със страшната си сила и я отхвърли през моста.

Не видя нищо, не чу вик. Видя, че едина бивол беше паднал на предните си нозе и се изправи. И двата, като видяха, че колата я няма зад тях, повлякоха откършения процеп, забързаха с издигнати глави и потънаха в тъмнината.

Марин дишаше тежко. Усети ръцете си празни и се огледа за гегата си. Дойде на мястото, гдето беше я оставил, и я взе. Месецът беше побелял. Марин метна гегата си на рамо и като че нищо не беше се случило, бавно завъзпира нагоре из баира. Лъчите на месеца топяха тъмнината, от шубраците падаха капки като сълзи.

На едно място Марин чу стъпки зад себе си и се обърна: след него идеше пръчът.

ИНДЖЕ

*„В тия времена восташа разбойници
много, които се назоваха дахалии и кърджалии,
изгориха села много и дойдоха на село в
неделю месопустную,
и оловиха много човеци и обраха и
изгориха селото...“*

Из летописа на поп
Йовча

Като мътен порой се спуснаха кърджалиите от Бакъджиците надолу в полето. Напред беше Индже с дружината си, а след него, с диви викове и пламнала стръв на вълци, наваляха без ред на луди коне кърджалиите на Сиври билюкбаши, на Едерханоглу, на Дели Кадир и други главатари.

Рядко беше се виждало такова страшно сорище: анадолски турци, зебеци, кюрди, даалии и капъсъзи. Хора, събрани от кол и въже, грозни, страшни, някои облечени само в дрипи, тъй че месата им се виждаха, някои в скъпи дрехи, натежали от сърма и гайтани. Нож и пищови бяха затъкнати в пояса на всеки един, но имаше и оръжия, които сякаш не бяха за война, а за сеч и за убийства: старовремешни алебарди с широки остриета като на сатъри, железни куки, боздугани, къси и дълги брадви.

Когато тая орда се смъкна в полето, вдигна се такъв прах, че отдалеч можеше да се помисли, че се задава буря. А времето беше хубаво, току-що се пукаше пролет. На север Балканът изправяше синята си верига, огряна със слънце, спокойно очертана и тиха. Ако някой се спреше и се загледаше нататък, щеше да забележи, че тук-там из горите пламват кратки огньовете — издигне се някъде тънка струйка дим и секне. С тия огньовете дервенджии и харбалии обаждаха на селата да бягат, че кърджалиите идат.

Но Индже още не даваше знак да се нападне някое село. Той вървеше на белия си кон, изпреварил малко напред дружината си, и мълчеше. Като че едвам сега се отвориха очите му и той видя колко злочеста е земята, из която вървеше. Пуст беше кърът, без стада, без звънци. Невиждали кой знай откога рало, нивите бяха удавени в къпина и бурен, пътищата бяха тревясали. Не се чуваше дори птиче да пропее.

Отгоре на хранения си кон Индже наведе глава и се замисли. Надвечер високи викове, които дойдоха отзад, го накараха да се обърне. Той видя как кърджалиите бързат и напират, видя пламналите им очи и озверени лица, погледна напред и разбра всичко: насреща, не твърде надалеч, се виждаше голямо село. Индже позна, че е Урум Еникьой. Не беше като тия села, през които бяха минали — белееха се хубави къщи, имаше градини, една черква извиваше кубето си и кръстът ѝ светеше като запален. И макар че селото не беше по-далеч от два-три хвърлея на пушка, личеше, че оттам никой не беше забелязал още кърджалиите.

Индже даде знак да спрат, а сам излезе напред и дълго гледа към селото. По-дълбока ставаше чертата на челото му, а кърджалиите мислеха, че той крои как и отгде да удари селото, и едвам сдържаха разиграните си коне. Но ето Индже се върна и каза да разпрегнат колята и да направят чадърите, защото ще пренощуват тука. Смълчаха се кърджалиите, слязоха от конете си и забравиха дори да разслабят коланите им. Почакаха, докато настрана, на една могила, направиха чадъра на Индже, и когато той влезе вътре и платното се спусна след него, те се събраха на купища и започнаха да приказват. Приказваше най-често един, застанал в средата, а другите слушаха и току поглеждаха към чадъра на Индже. За Индже приказваха кърджалиите. Индже не им харесваше, не е такъв, какъвто го знаеха по-рано. Не приказва, мълчи, сприхав е.

Когато тая пролет Индже оздравя и тежката рана на гърдите му зарасна, телали завикаха по селата от двете страни на Бакъджиците — който се надява на коня и на ятагана си, да върви при него. Чуха кърджалиите, урнаха се отвсякъде към Бакъджиците и само в няколко дни на поляната при Седемте кладенци, гдето Индже беше побил чадъра си, израсна голям лагер. И който дойдеше, най-напред питаше за Индже, него искаше да види. Но около чадъра му бяха се наредили

балканджиите на Кара Коля и не пущаха никого. Ето и сега те са там и го пазят. Никой не знае какво мисли Индже, какво той крои.

И още за много неща приказваха кърджалиите и както стояха на купища, тъй и потънаха в тъмнината. Мръкна се. Но ето пламнаха големи огньове. Кърджалиите се раздвижиха, като се мъчеха да не правят шум, за да не ги усетят от Урум Еникьой. Гората наоколо ги скриваше и правеше тъмнината по-голяма. В сиянието на огньовете се замяркаха черните им сенки, пораснали и удължени. Издрънкваше някъде оръжие, изцвилваше някой кон. Ниско над лагера падаше тъмното небе и звездите, сякаш уплашени от нещо, плахо потръпваха.

* * *

А Индже беше се затворил в чадъра си я, както правеше през последните дни, легна на одъра, постлан с овчи кожи, и се замисли.

Мислите му се връщаха шестнайсет години назад. Спомняше си оня ден, когато завари Кара Феиз пред Жеруна. Кърджалиите бяха намерили тоя път селото заградено с шарампол и куршумите на шишанетата бяха ги накарали да се отдръпнат навътре в полето. Оттук Кара Феиз, ядосан и потъмнял, гледаше богатите чорбаджийски къщи, пълни с тежко имане, и се чудеше какво да прави. Да влезе в селото не можеше, да го остави беше му мъчно.

В тая минута пристигна Индже. Той водеше триста юнака със себе си, всички на буйни коне. Беше млад. Погледна Кара Феиза, погледна към селото, засмя се и без да му мисли много, полетя с дружината си право към шарампола. Загърмяха тежките шишанета, мазгалите забълваха дим. Кърджалиите препускаха конете си, гърмяха с пищовите си и викаха. Три пъти Индже премина назад и напред пред шарампола. Земята кънтеше под копитата на конете, вдигна се облак прах. Най-после, изморен и със светнали очи, той се върна при Кара Феиза, засмя се пак и погледна назад. Нямаше никаква полза от тоя лудешки юруш. Изпод праха, който се издигаше като мъгла, се показаха труповете на падналите кърджалии, коне без ездачи описваха бесни кръгове. Но всички шишанета бяха замлъкнали изведнъж, цялото село мълчеше като вцепенено.

— Ей тъй на! — провикна се Индже. — Ако искаш да падне ябълката, трябва да раздрусаш клона!

Вечерта при него докараха един воденичар, когото кърджалиите бяха грабнали от Постоловите воденици. Щом тоя изплашен човек падна на колене, запълзя и зацелува полите на дрехата му, Индже разбра, че беше намерил оня, който му трябваше. Още същата нощ петдесет избрани кърджалии, без коне, водени от воденичаря, се промъкнаха до шарампола, стражата беше измамена и избита. През разсечения шарампол влезе Индже с дружината си, влезе и Кара Феиз. На изток над черните върхове на кориите се червенееше зората. По калдъръмените улици затракаха подковите на лудите кърджалийски коне. А кой може да стои насреща кърджалията, когато той е на коня си и в ръката му е ятаганът му?

Изненадани, мъжете, които бранеха шарампола, гръмнаха по веднъж с шишанетата и отпуснаха ръце. Не знаеха какво да правят: да бягат ли, или да вървят към къщите си, гдето бяха жените и децата им. Кърджалиите се спуснаха върху тях като вълци на стадо. Сякоха кого где стигнат. И когато последните гърмежи на ония, които бяха успели да се спасят по баирите, замлъкваха, развидели се и се съмна. Показаха се хубавите къщи, заградени с високи дувари, с големи порти — узряла плячка в ръцете на победителите. Кърджалиите оставиха конете си и се спуснаха да грабят. Писнаха жени, заплакаха се деца, вдигна се олелия до бога. Скоро тук-таме пламнаха къщи, гъст черен дим се заиздига и замрежи слънцето, което изгряваше.

Индже остави пляката на другите — нему не му трябваше плячка. Сред село, горе на Бончовия хан, Индже яде и пие. Пуснати са всички бъчви и виното тече като река. Тъй иска Индже. Пребледнели булки му слугуват, млади моми с разтреперани ръце му наливат вино. А наоколо се люлеят пожарите, пищят жени и деца, кръв багри високите дувари и тежките порти. Индже става по-весел. Мъчно е да му се угоди. По едно време той поглежда дрехите си — кървави са и скъсани. И иска де отде да му намерят терзия, да му направи нови дрехи. Думата на Индже беше закон, терзията беше намерен и доведен. С разтреперани ръце той раздипля алено сукно, размерва, крои.

— Кажи ми, майсторе, кажи ми, Гочо — дума му Индже, — от коя си махала? Де е къщата ти, та барем нея да запазя?

— От Горни край съм, ефенди. Къщата ми е на Могилата.

И Индже гледа насам, гледа нататък и се залива в смях. Коя къща и коя махала да остави? — Гори цялото село!

Но ето долу на улицата, над която пожарният дим хвърляше страшната си сянка, се показва мома. Малко живи хора бяха останали в селото, отгде беше се взела тая жена? От две страни към нея тичаха кърджалии, момата изпищя, видя Индже и с прострени ръце се спусна към хана. Индже се изправи, сви вежди и вдигна ръка. Кърджалиите се спряха като заковани. Индже не мислеше да слезе, но погледна отгоре, видя лицето на момата и слезе. Хубава беше, тънка, висока. Но хубави жени Индже беше виждал много. Защо това момиче, което на косъм беше останало да загине, стоеше пред него тъй спокойно и кафявите ѝ очи го гледаха радостно и занесено? Майка ѝ, баща ѝ, всичките ѝ близки са може би избити, а в очите ѝ няма нито страх, нито омраза. Ето кое учуди Индже. Той забрави за майстора, за дрехите, хвана момичето за ръка и го поведе нататък, гдето беше конят и дружината му.

Тъй позна Индже Пауна. Много хора бяха минали под ножа му и много жени бяха изпитали променливата му страст. Не помнеше нито лицето, нито имената им. Тъй мислеше той, че ще бъде и с Пауна. Но усмивката на тая жена и погледът на очите ѝ заседнаха дълбоко в душата му. Тя стана негова жена по закон и по обичай. Яздеше на кон, вървеше до него, следваше го навсякъде. И по-уверен беше Индже в себе си, когато тя беше с него, и по-силна усещаше ръката си.

Млад беше тогава Индже, не скъпеше живота си, не се боеше от смъртта. Никога не делеше доброто от злото, никога не беше се запитвал кое е грях и кое не. Гробища и пепелища оставаха след стъпките на коня му, името му задаваше страх и трепет. И помисли, че силата му е безмерна, а волята му — закон за всички. Не щадеше вече ни чужди, ни свои. Стана алчен за злато и лъвския пай от всяка плячка вземаше за себе си. Беше зъл, сприхав, не даваше дума да се каже насреща му. Онзи, който дръзваше да дели мегдан с него, намираше смъртта си от куршума или от ятагана му. И той стигна дотам, че отвърна от себе си най-близките си хора. Веднъж вдигна ръка и против Сяро Барутчията. Човекът, който беше го спасявал от смърт, който беше втори след него, той го удари и разкървави лицето му с камшика си.

Тогава дойде най-лошото.

Беше един пролетен ден, също като днешния, в същото това село Урум Еникьой. Тръгваха на поход. Не беше добър този ден. Посърнали изглеждаха полетата и далеч по планината се влачеха тъмни мъгли. Орляци черни врани се вдигаха с грозен и зловещ грак и замреждаха въздуха. Индже беше на коня си, на конете си бяха и всички от дружината му. Няколко пъти вече гръмваха бурузани и тюмбелеци и пак замлъкваха. Индже чакаше да излезе Пауна, а тя се бавеше. Тогава той кипна, изпил беше и много ракия. Повърна коня си към къщата, гдето беше Пауна. Вървеше бавно, но тъй беше ядосан, че му тъмнееше пред очите. Пауна беше се качила на коня си и тъкмо ѝ подаваха детето, загърнато и повито. Нейното и неговото дете. Индже посегна и го грабна.

— Хайдутин дете не храни! — извика той като побеснял, подхвърли детето нагоре във въздуха с едната си ръка, а с другата го перна с ятагана си.

Никой не видя какво стана по-нататък. Индже грабна юздата на коня на жена си и я повлече със себе си. Цялата орда потегли в буен бяг, гръмнаха бурузани и тюмбелеци. Не се чуваше какво реди, какво дума в плача си Пауна. Виждаше се само как сълзите ѝ текат по бялото ѝ лице.

Тя ходи още някое време с него, мълчалива и няма като сянка. После се изгуби и той, колкото и да я търси, не можа да я намери. Знаеше само, че Пауна е роднина на Сяро Барутчията, който отдавна беше го оставил и бродеше в планината, знаеше това и безсилен яд помътваше разума му. Индже стана страшен. И по-рано той не знаеше милост. Но откато погледът на Пауна угасна за него, сърцето му се превърна на камък. Да биха се събрали костите на убитите, биха направили планина, кръвта би потекла като река. В тая страшна и кървава мора Индже като че изгуби свят. Минаха се тъй повече от шестнайсет години. Не се умори ръката на Индже да убива.

Много нещо се случи, много отмина. Индже не помнеше, нито искаше да помни. Но една скорошна случка беше се врязала дълбоко в паметта му: цяло село, като много други, беше минало под огън и под нож. Трупове из улиците, прясна димеща се кръв. И ето стар поп се повдига измежду гъсто напластените трупове на жени, мъже и деца. Лицето му е кърваво, на разкопчаната му гръд зее рана. Горят като

въглени очите му, оглежда се като възкръснал, вдига ръка срещу Индже и вика:

— Проклет да си! Проклет да си от бога и всички свети отци! Да не се стопиш след смъртта си! Желязото и камъните да се стопят, а не и ти! Да въздишаш и да трепериш на земята като Каина, да наследяш проказата на Геезия и бесилото на Юда! Анатема! Анатема! Анатема!

Ножът, втъкнат в гърлото му, го доуби и го накара да замлъкне завинаги. Но и досега Индже вижда окървавеното му лице, горят го очите му, думите му го пронизват като ножове. И още чува клетвите му.

Същия ден след тая случка Индже слизаше с дружината си по стръмна планинска пътека. За първи път той беше навел глава и беше се замислил. Изведнъж от насрещния рид пукна пушка. Индже се полюля и падна от коня си. Спуснаха се кърджалиите. Но между тях и мястото, отдето гръмна пушката имаше дълбока пропаст. Видяха отсреща малка дружина, познаха, че е Сяро Барутчията, но нямаше как да го уловят.

Всичко това беше премислил Индже, докато беше на легло. Когато раната на гърдите му зарасна, той се надяваше, че тия мисли ще го оставят. Няма повече да мисли за Пауна, за детето, за нищо. Ще се склочи сърцето му и ръката му ще укрепне. Но тия мисли го мъчеха и сега. А кърджалиите го чакаха във и той трябваше да ги води.

* * *

На сутринта телали, изпратени от Индже, влязоха в лагера и завикаха: „Чуйте що казва Индже: онзи, който е тръгнал с него, трябва да слуша само неговата дума. Милост няма да има Индже за непокорните. Нека всеки, комуто е свидна главата на раменете, да запомни това!“

Спогледаха се кърджалиите един други, потеглиха дългите си мустаци и се замислиха. Какво можеше да значи пък туй? Но някой махва с ръка и вика: „Индже знае какво прави. Нека!“ И всеки разбира какво иска да каже: ако Индже иска да го слушат и да му се покоряват, то е, защото страшен ще бъде ударът, който е намислил. Толкоз по-добре — ще има сеч, ще има плячка. И готови преди малко за бунт, те

отново повярваха в Индже, зарадваха се и буйно веселие залюшка лагера.

Тъкмо в тая минута Индже се зададе откъм чадъра си. Както морските вълни прииждат към брега, тъй се стълпиха кърджалиите от всички страни към Индже. Той е вече между тях. Леко и стройно пристъпва — познават те тая негова походка на хищник, — поспирва се и хвърля бърз поглед на орел. Хубавец е Индже. Със синьо еничерско джубе, светнало от сърма, с червени шалвари. Но на главата си той не носи бяла чалма с меки гънки, а висок самурен калпак с възбърнато настрани дъно. И там, гдето дъното се закопчава, втикната е китка паунови пера.

С ръка на кривия си меч, Индже минава между двете живи стени на кърджалиите. Юнашкият му вид и напетата му снага подлудяват кърджалиите. Всички си мислят: сега ще се качи на коня си и ще ги поведе на юруш! И ония, които са отпред, ниско привеждат обвитите си с големи гъжви глави и правят ниски теманета, а другите отзад, притиснати един до други, стискат дръжките на ятаганите си и реват: „Яша!“ Чуват се тук-там гърмежи.

Довеждат коня на Индже и той се качва на него. Без команда, защото команди нямаше между тях, кърджалиите се мятат на конете си. И когато белият жребец на Индже трепва и отпуска опашката си чак до земята, а Индже вдига ръка, всички млъкват. И чакат тая ръка да посочи към Урум Еникъой. А Индже посочва тъкмо към обратната страна и казва да вървят след него назад. Гръм падна сякаш върху кърджалиите. Те гледат Индже и не вярват очите си. А страшно е лицето на Индже и дълбоко се врязва отвесната черта на челото му.

Уверен в себе си, Индже не се побави и тръгна. Полюля се след него и гората маждраци на дружината му. Кърджалиите останаха сами. Една минута те мълчаха и се гледаха. После се повдигна страшна глъчка — див вой на чакали. От всички страни се трупаха около Сиври билюкбаши, викаха, молеха го да ги води към Урум Еникъой. Едър анадолец беше Сиври билюкбаши, като дъб стърчеше над всички кърджалии. Чумреше вежди, мислеше. Сам той не знаеше какво става с Индже, но не искаше тъй лесно да скъса с него. И отсече: ще вървят подир Индже! По негов знак, гръмнаха бурузани и тюмбелеци. В тая дива музика се удави ропотът на кърджалиите, ордата се поклати и тръгна. Скоро копитата на конете заглъхнаха и само далечните звуци

на тюмбелеците и облакът прах, който се повдигна, показваха, че кърджалиите се връщаха назад по същия път, по който бяха дошли.

* * *

Поляната сред гората остана празна. Изведнъж там изскочи дребно човече, нито дете, нито възрастно. Беше гърбаво, главата му хлътнала в трупа, ръцете му несъразмерно дълги като на маймуна. С плахи, крадливи крачки то стигна сред поляната, спря се и се ослуша: кърджалиите бяха далеч. Тогава то стана по-спокойно и започна да тарашува, навеждаше се, вземаше нещо от земята, разглеждаше го и или го хвърляше назад, или го пъхаше в торбата си. На едно място погледът му се спря на нещо голямо: пушка. Един миг то стоя като вцепенено, после грабна пушката, мушна я под мишницата си и избяга в гората.

* * *

Селяните от Урум Еникьой, макар че отначало не бяха забелязали кърджалиите, усетиха ги през нощта и се разбягаха из гората. По-късно, когато дервенджиите им казаха, че кърджалиите се върнали, никой не искаше да вярва. С големи предпазвания, върнаха се най-напред само мъжете. По мегданите се показаха по-богатите чорбаджии, възседнали на катъри. При тях отиваха и се връщаха въоръжени пандури, мина и една малка чета дервенджии и харбалии, някои въоръжени с шишанета, а повечето с дълги железни шишове. Оня, който ги водеше, носеше голям калпак с увиснала лисича опашка на него, хората му се мръщеа и си придаваха юнашки вид, макар че отрано бяха решили да бягат, щом видят кърджалиите. Най-послед, след като конете на пандурите каталясаха да отиват и да се връщат, недоверчивите чорбаджии повярваха, че кърджалиите наистина са си отишли, и пуснаха жените и децата да влязат в селото. Улиците се задръстиха от хора, коля и добитък.

Изведнъж откъм дола, гдето беше реката, гръмна пушка. Времето беше тихо и в стъкления въздух тоя гърмеж прооча проточено и

страшно. И докато разберат кой е, какво е, втори гърмеж се чу от същото място. Жените писнаха и се повърнаха да бягат. С голяма мъка по-сърчените мъже можаха да ги умират и върнат. „Не бойте се бе, хора! — викаха. — Няма нищо. Не са кърджалии, авджии са!“ Жените се върнаха, но никой не смееше да се прибере в къщи. Колята тъй си стояха натоварени, добитъкът плъзна по мегданите. И докато жените се трупаха по портите и приказваха, мъжете се насъбраха край село да пазят.

Надвечер към селото се зададе стадо свини. Селяните се развеселиха. Чудно им се виждаше, че свинарят им пак беше изкарал свините, както винаги, като че не беше усетил, че селото е бягало.

— Чакайте! — извика някой. — Гърбавото ще ни каже сега най-добре. То трябва да е видяло кърджалиите.

Селяните пресрещнаха свинаря и го заобиколиха. Беше същото гърбаво момче, което тая сутрин беше намерило пушката в гората. И то каза същото, което вече се знаеше: кърджалиите се върнали.

— Че защо се върнаха?

— Де да ги зная, далеч бях. Много се караха, викаха...

— А каква беше тая пушка в реката — попита някой, — кой гърмя?

Гърбавото не отговори, но очите му светнаха, изгледа гордо селяните и като дебнеше да види как ще се зачудят, извади пушката изпод абата си и я показа.

— Кой гръмнал, а? Аз гръмнах, вижте я на, моя е...

В ръцете му беше къса пушка, като че отрязана наполовина, овехтяла и ръждясала наистина, но все пак здрава, тежка пушка.

— Бре, Найдене, отде я зе?

— Дай да я видя. Продаваш ли я?

— Не си я намерил ти, откраднал си я!

Гърбавото не отговаряше, стискаше здраво пушката, готово да хапе и да драще, ако някой рече да му я вземе. Най-последно, като се увери, че няма да му я вземат, и успя да я скъта пак под абата си, то се ухили и каза:

— Не съм намерил аз таз пушка. Един кърджалия убих... и зех я...

Селяните се разсмяха. И тъй като, когато са събрани много хора, настроението лесно се мени, започнаха да се шегуват. Някои поискаха

да вземат пушката на Гърбавото. Жените, като разбраха, че зарад него са брали страх, започнаха да го кълнат. Хлапетии се промушваха измежду големите и го ловяха за гърбицата. Гърбавото се разсърди, стана зло. Най-голямата му грижа беше за пушката, стискаше я под мишницата си и щом се отскубна, хукна да бяга, макар че никой не го гонеше.

Селяните се смееха:

— Сакато, пък зло!

— Белязал го господ. От белязан челяк да бягаш.

— Дали тъй се е родило ма?

— Господ да го убие! Не се е родило тъй, ами паднало отвисоко, кога било малко. Оздравяло, ама му останала гърбица.

— Станке ма, то син ли е, унука ли е на Калмучката?

— Де ще я разбереш таз лъжкия. Веднъж каже син, веднъж унука. А на други разправяла, че го намерила в бозгуна, е! — преди петнайсет години, когато пак тъй бягали от тез кърджалии, дано по кърищата да измрат, кръвниците! Намерила го и затуй го кръстили Найден — намерено.

Гърбавото стигна в къщи. Баба Яна Калмучката седеше във на прага. Тя нито беше чула, нито беше разбрала, че селото е бягало.

— Дай ми хляб! — извика Гърбавото над главата й, както се вика на глух.

— Хляб ли? — спокойно и ниско каза старата. — Нямам хляб аз. У, да има хляб, ще ям и аз! Искай от чорбаджиите, че им пасеш стоката...

Гърбавото се намуси и влезе в къщи. Изведнъж то изскочи оттам и внезапно развеселено и ухилено, извади пушката, замери в бабата и извика:

— Сега ще те убия!

Старата изтръпна. Знаеше, че Гърбавото се шегува, но пак се боеше да мръдне или да продума, за да не го разсърди, та да гръмне.

— Ще те убия! — викаше Гърбавото и се хилеше. — Тъй стой, не мърдай!

Като наплаши старата, колкото си искаше, Гърбавото клекна настрана до стената и загриза няколко сухи кори, които беше намерило в къщи. Баба Яна стана, прозина се, протегна се, като че беше

забравила лудориите на Гърбавото. Но като мина покрай него, тя изведнъж се спусна върху му, хвана го за раменете и го раздруса.

— Ще ме плашиш, а? Келеш! Сега ще те удуша!

Изведнъж тя изохка и го пусна. Гърбавото беше я ухапало. Баба Яна гледаше сгърчената си ръка, по която се виждаха следи от зъби и течеше кръв.

— Да се махнеш! — викаше тя. — Да не си ми стъпил в къщата!

И тъй като Гърбавото се кривеше и юдеше насреща ѝ, отчаяна, тя притихна и съвсем ниско рече:

— Хайдутин! От баща си по-долу не ще паднеш...

Тя думи като че ѝ спомниха нещо отколешно. Тя седна на същото място, гдето беше седяла, скръсти ръце и се замисли.

* * *

За втори път Индже беше прехвърлил Бакъджиците и беше минал в Ромъня. Нямаше вече с него оная многобройна орда, с която беше потеглил. Дотегна на кърджалиите да вървят след един вожд, който не ги водеше на плячка и на грабежи, не ги оставяше да правят каквото си щат, а само ги влачеше по пътищата днес по една посока, утре по друга. Изтъняха конете им от глад, ятаганите ръждясаха на поясите им. Една нощ Сиври билюкбаши избяга с цялата си дружина. След него избяга Едерханоглу, после Дели Кадир и всички други главатари. С Индже остана само Кара Колю и дружината му — тристамина на черни коне. Пред тях вървеше Индже на белия си арабски жребец.

А все тъй мъртви бяха селата и все тъй пусти бяха кърищата наоколо. Не се виждаше жива душа. Само тук-там, в най-бедните и полуизгорени села, виждаха дрипави селяци, изсъхнали от глад, почернели от тегло, които глождеха някой корен и гледаха тъпо и равнодушно. Или чуваха жени да плачат из гробищата по баирите. Индже се гневеше на себе си, че се подгъва и усеща жалост, и все му се струваше, че там някъде, сред тая страшна гора от черни кръстове, лежи Пауна и до нея малкото сукалче, разсечено от ятагана му. Друг път той разтърсваше глава, като че искаше да прогони лоша дрямка:

унесъл се беше и виждаше сам себе си как държи детето си, как го милва с кървава ръка, а Пауна го гледа бледна и усмихната.

Веднъж Индже видя жени, които копаеха. И те бяха скрили лицата си в черни чумбери и сякаш не копаеха, а ровеха земята, за да скрият в нея сълзите и мъката си. Индже поиска да им каже нещо добро и обърна коня си към тях. Но те, щом го видяха, щом видяха и гората маждраци зад него, пуснаха мотиките и избягаха. Остана само един старец под една цъфнала слива. Той се изправи, подпря се на тоягата си и зачака.

— Защо избягаха жените, старче? — троснато попита Индже.

— Знам ли... трябва да са се уплашили, жени нали са...

— А ти? Ти не се ли уплаши?

— Защо ще се плаша, ефенди, не се уплаших. Стар съм аз, от какво ще се боя. Боя се от господя и от него чакам смъртта си...

Но макар и да казваше, че не се бои, старецът потреперваше и плахо гледаше многобройните въоръжени конници, които навалиха наведнъж в долината. Някои слязоха от конете си и ги поведоха да ги поят на реката, други се разтичаха и се питаха за вода.

— Момчета! — завика старецът на турски и посочи с тоягата си.

— Ей там има чешма, ей там до тополите, на баирчето. По пътеката, все по пътеката!

— Уплашиха се жените — продължи той по-спокойно, като се обръщаше към Индже. — Ти не им вържи кусур, ефенди. Завикаха: Капъсъзи са! Какви ти капъсъзи, думам им аз, не видите ли, че са избрани хора, я конете им — все черни коне, хубави и само един бял — на пашата. Тъй сме запомнили ний пашите — на бели коне.

Индже почти не го слушаше и гледаше към баира, накъдето избягаха жените.

— Там е селото ни — подзе старецът, — от Чукурово сме. Аз съм дядо Гуди, дядо Гуди от Чукурово. Ех, не сме май добре, немотия, глад. А временцето хубаво, рекохме да поизровим земята и да засеем нещо, малко лук, малко боб. Заловиха ме и мене жените, ела, думат, да ни пазиш. Какво ще ги пазя аз! Ама пък сами сме, без мъжка челяд сме. Не останаха мъже, откато ни бастисаха Кара Фиджи и Индже...

Индже погледна стареца изпод око и едва забелязано се усмихна:

— Индже ли? Ти виждал ли си Индже, старче?

— Де ще го видя, синко. Онзи, който го е видял, не е оживял.

— А аз кой съм? Познаваш ли ме?

— Де ще те познавам, ефенди. Приказваш като нас, от агите има много да приказват по нашему. Сли венският аенин, Тахир ага — зная го, — и той тъй чисто приказваше. Не те познавам.

Той замълча и замислено спря натъжените си очи на Индже.

— Не те познавам. Ама чуй какво ще ти река: млад си, хубав си. Юнак си. Де такъв господар да имаме като тебе! Ще ти слугуваме, ще ти плащаме харач. Но само ти да си! А то сега какво е...

— Какво е сега?

— Кой отде иде, коли, кой отде иде, граби и пали. А ний сме прости хора, ний сме като овце. Добре е да има кой да се грижи за нас, да ни стриже и да ни дои, ама и от вълци да ни пази!

Индже се засмя — първата му усмивка през тая пролет, — извади кесията си, сграбчи шепа жълтици и каза да оставят по една на всяка мотика.

— Нека си ги вземат жените, като се върнат — каза той, — и нека помнят Индже. А ти, старче, прощавай! Прощавай и сполай ти за думите!

Като змия изсъска гъстоплетеният камшик в ръката на Индже, белият му кон хвъркна под него. Трепнаха кърджалиите, почувствуваха, че Индже ги води, и препуснаха конете си след него. Ония, които бяха слезли, качиха се и също тъй бързо препуснаха. Земята закънтя под копитата на конете. А старецът стоеше под цъфналата слива и гледаше след тях.

* * *

Разнесе се пак славата на Индже, заговориха за него всички. И сега славата му беше много по-голяма, отколкото по-рано. Защото Индже не бастисваше села и касаби, не колеше, не убиваше. Индже сам гонеше сега кърджалиите, требеше хайдутите и обирниците по пътищата. Пръв изпита гнева му Сиври билюкбаши. Имаше го Индже за приятел и прати да му кажат да престане да граби и да си върви по живо, по здраво. Сиври билюкбаши се изсмя и прогони хората му. Тогава Индже връхлетя отгоре му като ястреб. Кърджалиите, претоварили конете си с плячка, тежки и неповратливи като

костенурки, бяха избити до един. На Сиври билюкбаши туриха запалени машали под мишниците и го изгориха жив.

Навред по пътищата увиснаха по дърветата избесени хайдути, всяка сутрин пред чадъра на Индже се търкаляха глави на хайдушки главатари. И не само за хайдути и за обирници беше страшен Индже. Аени, спахии и бегове, всички ония, които имаха власт и владееха земята, поотпуснаха коляното си и не притискаха тъй много раята. Кадийте по диваните, щом си спомняха за Индже, потапяха веднъж и дважд пачите си пера в дивитите, позамисляха се и съдеха право. Крило бе Индже за всички слаби.

Минаха се две години. Очистени бяха всички гори и дъбрави, развързани бяха всички пътища. Тогава от връх Балкана, от Жеруна, Индже взе чорбаджийска дъщеря и я прати с нови стомни, сама и пеша, да иде чак на Бакъджиците и да му донесе вода от Седемте кладенци. Момичето беше младо, хубаво като капка. На шията си имаше седем реда рубета и махмудии, облечено беше в атлаз и сърма. Вървеше сама-самичка — сама сред горите, сама сред зелените ниви. И ходи, и върна се с вода от Седемте кладенци. Вървя седем деня нататък и седем деня назад. Никой не посмя да я закачи, не падна косъм от главата ѝ, не се изгуби нито едно рубе от нанизите ѝ. Хората я изпращаха докрай село и я оставяха сама. „Щом тъй е казал Индже, нека... и много здраве!“ Засмяно тръгна момичето, засмяно се върна.

Нямаше хайдути по пътищата, нямаше лоши хора. Тогава Индже тръгна към Бакъджиците. Безплодна и черна беше земята, когато беше тръгнал, а сега цяла Ромъня се жълтее от узрели ниви. Наспорил беше бог земята с тежък плод и хората работеха. Люлее се морето на зрелите жита, трепти въздухът, белеят се като бели птици забрадките на жетварките. И ето песен — звънка жетварска песен. Индже спира коня си. Жетварките са близо, но китка дървета ги крият от дружината. Ясно се чува песента. Индже слуша. И трепва, като чува, че пеят за него. Пеят за Индже млада войвода; как води дружина от тристамина; как гората и планината плаче за Индже, за да я отърве от хайдути; как милост има Индже за сиромаси...

Звъни песента под ясното небе, ронят се думите, като зърна от тежки класове. Индже слуша. Нещо сладко се топи в гърдите му, от очите му се проронва сълза и пада върху бялата грива на коня му. Първата му сълза, която Индже беше пролял през живота си.

* * *

Навръх на Бакъджиците, при Седемте кладенци, е лагерът на Индже. Той е много по-голям, отколкото тая пролет. Но няма Сиври билюкбаши, няма даалии и капъсъзи. Млади момци ходят по поляните, мятат камък, за да опитат силите си, или стоят пред чадърите и чистят дълги бойлии пушки. А настрана, под сянката на кръстати буки, седят белобради войводи. Тук са Никола Узуна, Добри войвода, Вълко Бинбеля, Вълчан войвода и много други. Лицата им носят белези на стари рани, косите им са бели, мъдрата им реч тече равно и тихо, както тече водата на кладенеца пред тях.

— Тепеделен Али паша царува в Янина — говори Добри войвода и пуши с дългия си чибук. — Във Видин е Пазвантоглу, а Мустафа Байрактар в Тръстеник. Всеки е завардил своя мера, реди и съди своите хора. Защо и ние да не земем нашето, кой ще ни спре, кой ще ни каже не бива?

Той замлъква за малко, вижда, че още никой не бърза да му отговори, и подема:

— Знам какво мисли Индже. И нека го кажа — добро е. Първо и първо, той гледа да се откачи от тия кучета, от Кара Феиза и от Емина. Веднъж да се раздели от тях...

— Ама как? Това ми кажи ти мене! — прекъсва го Никола Узуна и по навик, без да има нужда, хваща се за ножа си.

— Не бързай, ще ти кажа. Индже е поръчал на Кара Коля да хване двамата есерлийски султани, ония младите, двамата братя, и да се разправи с тях по Шейтан Пенчовия усул. Султанчетата са роднина на Кара Феиза и щом той чуе, че са убити, ще се усъмни в Юмер Драза. И ще се хванат за гуша двамата кърджалии като псета...

— Разбирам сега — казва Узуна, бутва назад калпака си и гърлесто се смее. — Разбирам, туй е добро, хей, добро е!

Вълчан войвода свива вежди, махва на Узуна да мълчи и пита Добря:

— А сетне?

— Сетне ще се събират тука, на Бакъджиците, юнаци отвсякъде, ще расте силата ни. А като чуем, че московеца прегазил Дунава, ще речем и ние „ела, боже, помози“, па ще започнем...

Прихващат с ръка белите си бради войводите, замислят се и гледат как бистрата кладенчова вода бяга и лъщи, като че носи някаква тайна. Вятър минава по върха на старите буки и листата им зашумяват. А Индже се разхожда пред чадъра си, ходи по самия гребен на Бакъджика, гдето вятърът развява високата трева. Небето потъмнява, блясва като елмаз голяма звезда на юг. Индже ходи и мисли. Спира се и поглежда на запад към Ромъня. Спомня си за песента на жетварките, за разплаканите от радост хора, които го посрещаха като цар. Спомня си това и лицето му прояснява. Но той поглежда на изток — към отвъдната страна на Бакъджиците — и мъка свива пак сърцето му. Там още стоят следите на неговите походи, там майките още кълнат Индже.

Той си спомня за Пауна и за детето си и си мисли: „Най-тежкият ми грях е там. Тряба да ида и на тая страна.“

Когато Индже се повърна към чадъра си, мина покрай старите буки, под които още стояха войводите. Не се виждат лицата им, светят само като светулки запалените им чибуци. И чува Индже как Никола Узуна се провиква: „Ех, имала е царе и господари нашата земя и пак ще има. Индже да е жив!“

Чу това Индже, кимна с глава, като че се съгласяваше, и пак си помисли: „Тряба, трябва да ида отвъд!“

* * *

Яхнал белия си кон, който гордо пристъпва с разпусната грива, Индже слиза с дружината си към другата страна на Бакъджиците, към морето. Голям празник е — Света троица — и на днешния ден в Урум Еникъой има сбор. Индже е весел и чиста е всяка помисъл у него, защото знае где отива. След него, наспоред един до други, яздят на хубави коне белобрадите войводи, а след тях е дружината на Индже с байрактаря Кара Колю.

Когато приближиха селото, посрещнаха ги звънки удари на камбана. Не гръмна пушка, не се чу уплашен вик, както други път хората не се разбягаха. Индже се усмихваше, лицето му светеше, никога той не е изглеждал тъй хубав и юнашки напет. Гледат го старите войводи, прекарват ръка по белите си бради и сърцата им се топят от радост и гордост.

Хората от Урум Еникьой наистина не мислеха да бягат. Някои казаха, че вълкът козината си мени, но зъбите не, и искаха да обърнат пушките си срещу Индже или да бягат. Но скочиха други, които бяха ходили по Загоре и по Ромъня, и казаха, че Индже трябва да се посрещне с иконата на света троица, с хляб и сол. Така и решиха всички, които бяха събрани в черква. И посегнаха някои и взеха черковните хоругви, попът с разтреперани ръце пое кръста и иконата и шествието, многобройно и пъстро, бавно и тържествено, в богомолна тишина, се източи из черковния двор и тръгна към оная страна, отдето идеше Индже.

До черквата бяха се спрели двама души, мъж и жена, възседнали на катъри. Жената носеше къса салтамарка с лисичи кожи и тънка зелена махрама на главата си. Тя не беше в първата си младост, но беше хубава, чертите на лицето ѝ бяха едро и твърдо очертани, в цялата ѝ външност имаше достоинство на царица. Мъжът беше стар хайдутин, побелял, но здрав, червен, с големи рунтави вежди и мустаци като къдели. Носеше дрехи от червено сукно с потъмняла сърма, отзаде му висяха джепкени, а коженият силях на пояса му беше натегнал от пищови.

Мъжът и жената гледаха народа, който излизаше от черква. Всички, които минаха покрай тях, им казаха, че отиват да посрещат Индже. Мъжът и жената се спогледаха и очите им овлажняха. Те слязоха от катърите, поведоха ги на ръка и тръгнаха с множеството. Мъжът чумреше рунтавите си вежди и възбудено шепнеше:

— Ще му кажа: аз съм Сяро Барутчията, не ме ли познаваш? Ето, дойдох сам. Доведох и Пауна. Когато ти колеше и убиваше, аз гръмнах в тебе, исках да те убия. Сега ти крило си за нас, наш татко си, дай да целуна ръката и краката ти. Дай, пък прави с мене как вото щеш...

А Индже вече влизаше в селото. Не искаше да бърза и гледаше да удържи крачките на коня си, който, кой знай защо, беше станал нетърпелив и буен. Изведнъж едно малко човече прекоси сокака и мина път на Индже. Беше Гърбавото. То се спря и се загледа. Изглеждаше, че се чуди на Индже, на коня му, на светналите му от сърма дрехи, на пауновото перо, което трепереше на калпака му. Индже би го отминал, ако не беше забелязал, че това гърбаво и уродливо момче държи под мишницата си къса пушка. Мисли за добро

имаше в ума на Индже и не хора с пушки искаше да вижда днес. Пък и весел беше и искаше да се пошегува.

— Я слушай! — извика той на Гърбавото. — Дай пушката тука!

Гърбавото се начумери, измърмора нещо и избяга. Тоя път Индже видя отблизо очите му и тия очи събудиха у него нещо, което той не можа да разбере какво е. Но поотпусна коня и тръгна подир него.

— Дай пушката! — викаше той и се смееше.

Гърбавото влезе в един двор, Индже подир него. Спрени на улицата, войводите го чакаха и се усмихваха, защото виждаха, че се шегува. Индже обърна коня си да се върне. В същия миг Гърбавото вдигна пушката, прицели се и гръмна. Подскочи белият кон, Индже се изкриви на седлото и падна.

Спуснаха се всички, които бяха наблизко, скочиха от конете и прихванаха Индже. Други погнаха Гърбавото. Най-напред пренесоха Индже до пруста на къщата, в двора на която беше паднал. Разкопчаха го, търсеха раната, бързаха да я превържат. А вън се повдигна страшен шум. Мятаха се черни коне, лъщяха ятагани и страшни гласове, пълни с отчаяние и болка, викаха: „Убиха войводата! Убиха Индже!“

Спуснаха се конници от една и от друга страна, за да пресекат пътя на Гърбавото и да го хванат. Множеството, което се зададе откъм черквата, повърна назад и се разбяга. Писнаха жени, селото се изпълни с викове и плач.

До това време баба Яна Калмучката стоеше прилепена до стената на къщата си, гдето беше се случила, и въпреки страшната бъркотия наоколо, запазваше това спокойствие, което идеше преди всичко от възрастта и глухотата ѝ. Но когато и тя чу да викат от всички страни: „Индже! Убиха Индже!“ — трепна и се втурна към пруста. И тя се появи там разтреперана и суха, очите ѝ горяха и търсеха неспокойно. Войводите, които се лутаха около Индже, я помислиха за объркана от страх и я избутаха навън.

Но тя можа да види Индже. Той лежеше на пруста, опрян до стената. Беше гологлав, калпакът му с пауновото перо беше паднал до него. Нямаше болка на мургащото му лице, но дишаше тежко и с мъка, под него беше протекла локва кръв.

В двора нахлуха много хора. Водеха Гърбавото. Двама от войводите, Добри и Вълчан, бяха извили назад ръцете му и здраво го

държаха.

— Тоя ли го уби! Тоя ли! — викнаха наоколо кърджалиите и размахваха ятаганите си.

— Чакайте, при Индже да го заведем. Той да каже!

И ония, които бяха при Индже, излязоха вън. Тогава баба Яна се приближи до него.

— Синко, ти ли си Индже?

— Кое е туй момче — рече Индже, — твое ли е?

— Ти ли си Индже? Ох, божичко, какво стана...

Тя говореше с мъка, долната ѝ челюст трепереше. И като разбра, че има малко време и трябва да бърза, тя се наведе над него и зашепна:

— Туй дете е твоя син! Ах, защо го прибрах тогаз, по-добре да беше умряло...

Като че втори куршум удари Индже и той се дръпна назад. Докараха Гърбавото. Индже го погледна — грозно, гърбаво, ниско, на челото му падаше нечиста сплъстена коса. Гледаше изпод вежди като звяр, измъкнат из дупката му. Но очите му се отделяха от цялата му грозота, хубави кафяви очи. Индже се вгледа в тях и позна очите на Пауна.

— Ей го — викаха войводите, — какво да го правим? Да го одерем жив? Да го побием на кол?

Индже притвори очи като от болка и не каза нищо. Смъртта разведряше лицето му. След малко той погледна и каза:

— Много майки съм разплакал... Дойде и моя ред. Нищо да не правите на туй дете! Ни косъм да не падне от главата му. Аз искам тъй. Дайте му туй — той подаде кесията си — и пуснете го да си ходи със здраве...

На двора, сред струпаните кърджалии, се чу гласът на Сяро Барутчията:

— Умира ли? Не може да бъде! Чакайте да мина. Кажете му, че водя жена му, кажете му, че иде Пауна!

Както беше се поизправил, Индже се килна назад и падна. На двора изпищя жена. Войводите се спуснаха, изправиха Индже, викаха го, молеха му се да продума. Индже беше мъртъв.

ОВЧАРОВА ЖАЛБА

*Стефане, синко, Стефане
дето си, обади ми се!*

Народна песен

Една лятна вечер ние с дяда Въля, стария горски стражар, седяхме под големите орехи край село. Слънцето потъваше зад горите на Разбойна и насреща по сините зъбери на Балкана догаряха пурпурните огньовете на вечерната зара. Току над нас се издигаше висока камениста чука, цяла вече обгърната в сянка, прилична на голяма птица с отпуснати крила, под която се гушеха една до друга като пилци къщите на селото. А пряко по ребрата на тая чука, като нагъната черна лента, се тъмнееха кориите.

Те бяха три: Черковната, Старча и Циганската. Но духаше ли вятър, шумеше всякога една, а другите мълчаха. Спуснеше ли се долнякът откъм равна Ромъня и залюлееше клоните на Черковната, тя зашумяваше, а Старча и Циганската, останали на завет, мълчаха: те сякаш слушаха старите хайдушки легенди, които Черковната им разказваше. След няколко дни пък, при промяната на вятъра, със същия тъмен и тайнствен език, те заговорваха на Черковната.

И аз не зная друг спомен от детинството, изпълнен с такова очарование, както разговора на тия стари гори. Помня как, дребни деца, излизали сме през летните звездни вечери на двора, гдето се тъмнееха чемшири. На север в светлото небе виждахме да се отсичат тъмните върхове на кориите. Долиташе до нас страховит шум оттам: сякаш хиляди потоци лееха невидими струи, бучаха водопади или като че там, в недрата на гората, бяха се насъбрали юди и самодиви, играеха по зелените хорища, викаха, смееха се.

— Черковната хучи, ще се развали времето — казваше просто майка ни. Полъхваше хлад, някоя звезда се откъсваше и падаше от небето и ние бързахме да се приберем в къщи. Ние най-малко

мислехме, разбира се, за времето. Ние се прибирахме и отнасяхме в себе си само трепета на страха и на любопитството за онова, което ставаше вън, което ставаше в кориите, под тъмния свод на зашумелите вековни дървета.

И тая вечер Черковната шумеше. Шумеше, но още тихо, сдържано. Ние гледахме с дяда Въля към поляната в подножието на Старча. Там играеше хоро. Но ето гайдата млъкна, до нас долетя вълна от смехове и висок говор, спуснаха се към село чевръсти моми на групи и поотделно. Както беше обичаят, те бързаха да грабнат менците си и да дойдат пак там за вода.

— Хубаво се веселят младите! — рекох аз на дяда Въля.

Както си правеше цигара, дядо Вълю вдигна очи: нещо присмехулно светна в тях, на устните му заигра усмивка.

— Хм... туй нищо не е — каза той. — Де едно време? И момите бяха други тогаз, и момците.

— Де другошното — продължи той след малко. — Де оная скъпа премяна? Да можеше някак да видиш някоя мома натруфена и нагиздена с някогашните тия дрехи. Ония ми ти елечета от ален и зелен атлаз, грейнали като слънце; писаните божигробски престилки, алените терлици с копринен пъстър гайтан, вървите с махмудии и рубета. И какви хубавици имаше тогаз! Бели и чернооки, високи, а косите им стигаха чак до под пояса им. Ергените, все лични овчари — юнаци бяха и те. Какво хоро е ставало там, на Златна Ореша. Колко пъти, помня, Стефан е свирил от корията, а хорото играеше долу по кавала му. Ти чувал ли си за Стефана, за хайдутина?

Той беше овчар — един от някогашните овчари с пискюल्लीи чанти и дълги геги, на които стадата затъмняваха поляните, като че припаднаше тъмна мъгла. Таквиз овчари вече няма. Рядко имаше някой да се мери с него по хубост и сила, но прочу се най-много той с това, че никой не умееше да свири на кавал като него. Момите и булките, които белеха платна на Ореша, изправени с платната в ръце, стояха като вкаменени и слушаха свирнята му. Пътници се спираха сред пътя си, забравяха се на конете си и не можеха да му се наслушат.

Лете Стефан пасеше стадото си по зелените поляни на Балкана, пладнуваше под дебелияте яворови сенки. Но щом дойдеше есен, щом

поляните посърваха, шумата на гората се зачервеше и гъсти мъгли плъзнаха по гребена на Балкана, като огромни змии — тогаз той, наедно с всички овчари, слизаше от планината. Кавалът му обаждаше, че си е дошел, момите отиваха за вода на най-далечната чешма, та да го видят. Но в село Стефан малко стоеше — ден-два, колкото да раздаде чаканите армагани, писани хурки и кобилици. Скоро той заминаваше за юг, накъдето заминаваха и жеравите, накъдето заминаваха и големите стада овце, защото него време овчарите прекарваха зимата долу в полето на Ромъня. А напролет, когато кукувицата закукуваше в зелената шума, тя обаждаше, че овчарите се връщат.

Тъй ставаше всяка година. Но последната пролет Стефан се върна много променен. Замислен беше, тъжен, не слизаше в село по големите празници на хорото, с другарите си беше мълчалив и хладен. Явно беше, че таи нещо в душата си. Но старият кехая знаеше всичко, знаеха го и другите овчари.

— Взе му ума оная долченка — говореше кехаята на дружината овчари, когато понякога, насядали на голямо колело, се хранеха наедно, — взе му ума, не ще го биде...

Овчарите поглеждаха подир Стефана и се позасмиваха. А той, прав и тънък като топола, метнал беше вече пискюллията чанта през рамото си, грабнал беше гегата и ямурлука си и отиваше подир стадото си. Гледаше час по-скоро да се отдели настрана и да остане сам. Винаги странеше тъй. И често, когато падаше тиха топла нощ; когато пълният месец плуваше пред рой дребни звездици; когато Балканът, загърнат в сребърна мъгла, се изправяше като стена, а горите мълчаха в черни сенки — той, разпръснал стадото си в голяма вита дъга след себе си, вървеше по някой рид и свиреше. Кавалът му не свиреше, говореше; ту се издигне нагоре-нагоре и затрепти във възторг и радост, ту се огъне надолу и ниско заплаче, зареди. В тия часове капчиците на росата се събираха по тревите и светеха като сълзи. Но ето Стефан оставяше тая жална песен и започваше друга, весела, за хоро. Ставаше весело навсякъде; месецът, обърнат вече към гората, се смееше, звездите бързо-бързо трепкаха. В глуха дълбока въздишка изпискваше най-после кавалът и млъкваше...

Мина лятото и Стефан повече не можа да таи. Когато дойде време да върви в Ромъня, той каза на майка си, че ще се ожени за

Елена, русокосото момиче на дяда Никола, в къшлата на когото прекарваха всяка зима. Майка му нищо не каза, но отиде и обади на брата си, прочутия и богат чорбаджи Димчо. Негови бяха овцете, които Стефан пасеше. Чорбаджията кипна от яд, развика се и се разгълча, че не иска за снаха боса и лиха селянка. На сестра си той каза, че тая зима Стефан ще прекара на Балкана, а тайно прати кехаята с хабер до бащата на Елена, че Стефана са го сгодили и през неделята, що иде, ще го женят. Повярваха хората и кое от болка, кое от срам, още същата зима ожениха Елена за други.

Да беше друг мъжът ѝ, Стефан би го убил. А той му беше побратим и за побратимство с него той беше се клел в черква. Стефан се върна, но не се прибра нито в къшлата, нито у дома си. Оттогава той се изгуби. Скоро една нощ къщите на чорбаджи Димча пламнаха. Не беше тайна за никого, че това е страшното отмъщение на Стефана, че той е вече хайдутин, че се скита наблизко из Балкана със страшни закани срещу вуйча си. Той ходеше повече сам и никого не задяваше. Мнозина чуваха кавала му из гъстите усои. Майка му, останала съвсем сама, беше обезумяла от скръб. Последните думи на Стефана не ѝ даваха мир. „Ти си крива — беше ѝ казал той, — ти ме раздели от Елена. Не искам вече да те видя!“ Често, чула от хората, че Стефан го видели някъде, тя отиваше там, скиташе се по Балкана и нейният отчаян и плачевен вик будеше самотиите. Но Стефан не излизаше.

А на други той се показваше. Той слизаше и на хорото дори. Неведнъж, когато на Старча се люлееше голямо хоро, из гъстите дървета на корията се зачуваше кавал. Всички млъкват, сладките звукове на кавала ги завладяват като магия. Моми и момци се споглеждат и си шепнат: „Стефан е, ей го, с дружина е.“ И ето отгоре, от корията, кавалът засвирва на хоро. При тия лудо весели и игриви звуци никой не може да се удържи. Лицата светват усмихнати, ръцете сами се подават и в миг се залюлява чудно хоро, хоро без говор, без шум. Очите са наведени, всички, заслушани в кавала, играят мълчешката, чува се само равномерният отсечен тропот, звънят само гривни и гerdани. Жално изписква кавалът и млъква. Всички с въздишка устремяват очи нагоре, гдето между големите дървета се губят няколко сенки.

Из селото бързо се разнасяше мълвата: Стефан дохождал, Стефан свирил на хорото. Дочуваше и тя, злочестата му майка, и когато

последните моми и булки се прибираха от чешмите, по стръмния баир към кориите пристъпваше черна сянка. Това беше майка му. Момите се спираха и чуваха да долита до тях сърцераздирателният ѝ вик, който заглъхваше в тъмнината и в шума на кориите. И когато в хладната сутрин на другия ден Стефан и другарите му се събуждаха под кръстати буки, под които бяха прекарали нощта, далеч по голите сипеи те виждаха да крета жена. До тях достигаше слаб, покъртителен вик.

— Стефане, пак майка ти!

— Излез, покажи ѝ се най-после, майка е.

— Ах, туй не се търпи вече! И ние майки имаме. Оставили сме ги да плачат и да чернеят по нас, искаме да ги забравим. А ето всеки час майка ти ни спомня за тях. Не може вече, сърце слабее, кураж се губи... Стефане, голям грях ще сторим, ще хвърлим-майка ти ще убием!

Тъй говореха суровите и мрачни хайдуги, чиито корави сърца дори бяха трогнати. Но Стефан не чуваше. И все тъй, подпрял глава на ръка, стоеше замислен и тъжен. Наскоро след това той се изгуби. Майка му никога не узна къде е самотният му гроб.

Дядо Вълчо свърши разказа си. Замълчахме и двама и станахме да си ходим. Припадна здрач. Душата ми беше препълнена с картините на чудния разказ. Черковната глухо шумеше. И мене ми се струваше, че виждам приведената фигура на майката да пълзи по сипеите, стори ми се, че чувам отчаяния ѝ вик.

Черковната шумеше. Сякаш тя разказваше скръбната и горка повест на овчаровата тъга.

ПРЕЗ ЧУМАВОТО

*„Божием попуцением тоє лето
удари една чума напрасно, и запали вся
земя,
в касабите, и селата. Не оста чисто ни
едно село,
грех ради наших!“*

Стар летопис

Чу се, че в долните села, далеч не повече от един ден път, дошла чумата и хората там мрели толкоз много, че не сварвали да ги погребват. Тая страшна вест изплаши всички и, както ставаше и при друга напаст — когато се зададяха кърджалии или се повдигаше сефер и война, — мъжете се насъбраха на Черковното кафене, а жените по протките и се заловиха да тълкуват новината. И тъй като опасността беше еднаква за всички, примирението лесно идеше и в тая задушевност мнозина дори можеха да се шегуват и смеят. Но вечерта, когато всеки се прибра у дома си и остана сам, призракът на смъртта отново се изправи, неумолим и страшен. На другия ден всеки мислеше съседа си за молепсан от чума, затваряше се в къщата си и здраво залостяше вратите. Спотаиха се всички и само чакаха да чукне клепалото за умряло или да се вдигне плач в някоя къща.

А и самото време беше нездраво, задушно. Въздухът, отровен от тежките миазми на лешове и нечистотии, беше замрежен от прах. Същият тоя прах покриваше къщи, дървета и улици, тъй че всичко беше потъмняло и сиво, каквато беше и изсъхналата земя. Месеци наред не беше капнало капка дъжд. Горите насреща в планината горяха. Денем там се виждаше само дим, но вечер върху тъмните плещи на Балкана пламваше огнената линия на пожарите, сключена в огромен кръг, който все повече растеше.

Всички тия неща, твърде обикновени във всяко друго време, сега добиваха смисъла на знамения. Страх подкосяваше силите, помътваше разума. Страшната болест дебнеше отвсякъде и всеки гледаше да си помогне сам, както знаеше и както беше чувал. Чесънът стана скъпо и рядко лекарство. Не забравиха и силата на магиите: пред много протки увиснаха чудновати китки, в които имаше сух босилек, червена нишка и крило от прилеп или кълка от жаба. Из гиризите протекоха разноцветни води, в които се виждаха остатъци от варени билки. Някой се досети и запали в двора си огън от говежди тор. Скоро такива огънове пламнаха във всяка къща. Гъст миризлив дим изпълни селото, смеси се с дима от пожарите на Балкана и замъгли цялата околност. Не подухваше и най-слабият вятър. Тишината стана още по-дълбока и по-страшна.

Минаха тъй няколко дня. Никой не умря, чумата не беше дошла, може би и нямаше да дойде. Хората позабравиха предпазванията си, взеха да си приказват най-напред през плетищата, после по комшулуците и най-сетне излязоха и по улиците. Но никое зло не иде само. През тия няколко дни във всяка къща усетиха нужда от много неща. Брашното се привършваше и друга не по-малка опасност показваше вече страшното си лице — гладът.

Жените се вайкаха и плачеха пред мъжете, мъжете се срещаха край плетищата, разменяха по някоя дума и гледаха в земята. Утре селото щеше да пламне от страшната болест, какво ще правят? Да бягат в Балкана? Но всеки имаше на главата си по пет-шест гърла и трябваше да се мисли за най-главното — за хляба. Трябваше един умен, един сърцат човек, който да каже какво да се прави и да поведе селото. Името на хаджи Драгана започна да се шепне по-често. Той беше човекът, който можеше да спаси селото. Първо това си го казаха помежду най-близките съседи, после премина от махала на махала и не след много време четирма старци, избрани от цялото село, отиваха вече към къщата на хаджи Драгана. Отиваха да му кажат, че съдбата на селото е в неговите ръце.

Из пътя старците позабравиха за чумата и мислеха как ще влязат в къщата на хаджи Драгана. Сприхав и начасничев човек беше хаджият, понякога ще те посрещне тъй, че не знае къде да те тури, а понякога ще те нахока и ще те изпъди. И когато старците стигнаха пред тежките, обковани с желязо порти на хаджи Драгановата къща и

дядо Нейко, муфтарят, почука на мандалото, всички други сложиха ръце на патериците си и потопиха очи в земята. За голямо учудване, тоя път, щом казаха на хаджи Драгана кои са и защо идат, той на часа каза да ги пуснат.

И дворът на хаджи Драгана се стори на старците не такъв, какъвто го знаеха. Аргатинът, който вървеше пред тях, като че стъпяше на пръсти, очите му гледаха плахо. Никой от многобройната челяд на хаджият не се виждаше из двора, големите анадолски кучета не се и помръднаха на синджирите си. Но през оградата на градината заничаха вейки с жълти едри дюли и старците си помислиха, че ако те изглеждат тъй хубави, то е загуй, защото утре не ще има ръце, които да ги откъснат. Когато стигнаха под асмата и повдигнаха очи, там нямаше толкова листи, колкото грозде. И тия черни, набити гроздове им се сториха също тъй прокоба на напаст.

Намериха хаджият горе в стаята, седнал по турски на минсофата, с чибук в ръка, а други пет-шест празни чибука бяха наредени на стената зад него. Отпреде му на червения килим беше сложен филджан с кафе, в слънчевия сноп, който влизаше през прозореца, плуваше на тънки ивици тютюнев дим. Изути по лапчуни, старците безшумно минаха и насядаха по възглавниците. Скъп беше на приказки хаджи Драган и направо ги попита какво ги носи при него.

Мъдро, отмерено и бавно, дядо Нейко започна да говори най-напред за чумата, за страха на селото, после за немотията и тъкмо щеше да започне да приказва за глада, влезе Тиха, дъщерята на хаджи Драгана. Тя донесе кафе за всички. Отдъхнаха си старците, като видяха поне една весела душа в селото. Очите на Тиха, продълговати и черни като сливи, пак тъй дяволито си светеха, косите ѝ бяха гладко прибрани на път, страните ѝ пресни като праскова. Тя не се стърпя да не се закачи и сега и като подаваше кафето на старците, успя да им пришепне, без да я чуе баща ѝ, че ѝ е чудно как чумата не е взела още такива стари хора като тях.

— Да пази бог, чедо — каза дядо Нейко, — то като дойде, не гледа старо, младо...

— Не — засмя се пак Тиха, — стари кожи ѝ трябвали сега, старите щяла да мори.

Докато хаджият разбере за какво приказват, Тиха излезе. Поизкашля се дядо Нейко, едно, да скрие шегата на момичето, друго,

за да се приготви, и пак почна думата си. Отново приказва за чумата, после за глада, после пак за чумата. Най-после той свърши и рече:

— Селото на тебе гледа, хаджи. Ти баща, ти майка...

В тая решителна минута старците наведоха очи и чакаха да чуят какво щеше да каже хаджи Драган. Изведнъж весел, гърлест смях екна в стаята: смееше се хаджи Драган. Старците учудено го гледаха. Едър човек беше хаджият и както беше се дръпнал назад и се смееше, цялото му тяло се тресеше, а лицето му беше се наляло с кръв.

— Та затуй ли сте дошли при мене? — гръмна дебелият му глас. — Ами че аз... Ха-ха-ха! Аз сватба ще захващам днес, а вий за умирање приказвате.

— Какво думаш, хаджи — рече дядо Нейко, — може ли?

— Защо да не може? Женя Тиха, ви казах. Останало ми е едно момиче, ще оженя и него.

— Бива ли, хаджи? Хората мрат...

— Кой мре? Къде мрат? Какво ми дрънкате вие мене! Никаква чума няма, ви казвам аз. Ако мрат някои, мрат от страх. Така е — уплаши ли се човек, поиска ли да умре, ще умре. Не ми е изпила кукувица ума мене; ако имаше чума, залавях ли сватба!

Старците трепнаха. Надеждата, която всеки таеше в себе си, се пробуди и те ѝ повярваха.

— Право казва хаджият — казаха си те. — Не ще да е чума, страх ще е...

Не отстъпваше само дядо Нейко:

— А глада? Брашно няма вече у никого.

Хаджи Драган махна с чибука си.

— Хамбарите ми са пълни. Има за цяло село. Ще дам на всички. Не ще им го дам току-тъй, ще ми го платят, когато имат, но ще им дам. А сватбата ще си направим.

Когато по-късно Тиха влезе и за трети или четвърти път внесе пълно бакърче с вино, от старото, червено вино на хаджият, тя завари старците, че приказват всички в един глас, весели и пийнали. И тя шеташе между тях, усмихваше се и по-смело им подхвърляше шегите си.

— Вий приживе помана ли си правите — казваше им тя.

А старците клатеха глава, смееха се и в сладкото опиянение на виното, което сякаш ги люлееше на люлки и ги караше да забравят

възрастта си, тая черноока мома им се виждаше такава палава, такава хубава!

* * *

А след обяд стана тъй, както беше казал хаджи Драган: сватбата започна. Сред мъртвилото, което досега цареше в селото, и сред гъстия дим на огньовете изведнъж се зачуха гайди, загърмяха тъпани. По протките и по мегданите се насъбраха жени. Какво е туй? Луди хора ли има в селото? А когато разбраха, че хаджи Драган жени дъщеря си Тиха, същото казаха и за него: „Луд ли е? В такава време!“ Но колкото и да осъждаха хаджи Драгана, ударите на тъпаните ги ободряваха, развеселяваха се, без да щат, радваха се и най-после свършиха с туй, че сами признаха, че хаджи Драган постъпва много добре. Хаджи Драган знае какво прави. Остана само една загадка: защо хаджи Драган женеше Тиха за същия тоя момък, чиито сватовници беше върнал преди месец? Тогава бяха помислили, че Тиха иска да чака Величка Дочкин, с когото се бяха искали и който от три години беше на печала. Какво беше станало сега — Тиха ли се беше отказала от Величка, или хаджи Драган беше се раздумал?

Ето за кое се приказваше по протките и по мегданите. А в това време дядо Нейко слизаше от единия край на селото към другия. Защо хаджи Драган даваше дъщеря си на Люцкановия син, добър и имотен момък, а не чакал да се върне синът на Дочка вдовицата, гол като хурка — това не го занимаваше. Хаджи Драган знаеше какво прави. Важното за дядо Нейка беше, че хамбарите на хаджи Драгана се отварят за селото и каквото и да става, глад няма да има. Това той разправяше на жените, покрай които минаваше, и завършваше:

— Чума няма. Ако имаше чума, луд ли е хаджи Драган да започва сватба?

И той казваше това не само да ободрява другите, а сам вярваше в него. И весел, важен като всеки муфтар и малко с помътена глава от старото вино на хаджи Драгана, дядо Нейко продължаваше пътя си. Той гледаше да стигне до долния край на селото, защото там беше си нарочил най-главната работа. Знаеше, че докато мало и голямо се чудеше где да се дене от страх, тук, в долната махала, дрипави

нехранимайковци се събираха по механите и казваха: „Нас чума не ни хваща. Чумата е за чорбаджиите. Ние ще ги мъкнем на гробищата.“ Сега дядо Нейко ги свари в механата, че държат чашите си, слушат тъпаните и се гледат като замаяни. „Какво е?“ — питат се. „Какво е — отговаря дядо Нейко, — сватба.“ И си излиза, като ги оставя да се гледат един други в очите и да се чудят.

Когато дядо Нейко се върна у хаджи Драганови, на двора под асмата, под черните гроздове, играеше голямо хоро. Играеха като луди, потънали в пот, като че бяха къпани. Нямаше врагове вече хаджи Драган, в двора му беше се събрало цяло село. Който беше на хорото, играеше, който не — отиваше при хамбарите и подлагаше чувалчето си: Вълко, кехаята на хаджи Драгана, сипеше жито като злато и бележеше с ножа си по рабошите. Дядо Нейко беше доволен.

Така вървя тая небивала сватба цяла неделя. Съмнеше ли се, всеки тичаше към хаджи Драганови. Развеселяваха се един други, играеха до премаляване. Но имаше нещо болно в това веселие. Пиеха вино, за да приспят грижите си, смееха се, за да прикрият страха си. И гледаха се плахо един други и всеки мислеше, че някой знае нещо лошо и не го казва. А вечер пожарите светеха на Балкана. Щом се приберяха у дома си, същите тия хора, които бяха се веселили на сватбата, сега заключваха вратите си и плахо се ослушваха. Залъците се спираха на гърлото им. Когато заспиваха, душеше ги тежка мора. И при слабия блясък на кандилата лицата им изглеждаха бледи и измъчени като на мъртъвци.

Дворът на хаджи Драгана беше пълен с хора. Чакаха да изведат булката. Но тъкмо в това време се случи нещо, което внесе голям смут сред сватбарите: откъм север, над кориите, се показаха орли. Гледаха ги всички. Много орли. Опънали широки криле и сякаш не хвърчат, а се плъзгат, като че ги носи вятър. Къде можеха да отидат тия орли, ако не там, гдето има мърша, гдето има леш. Отиваха право към долните села, а там беше чумата, там мряха хора. Никой не каза това, но всеки си го помисли.

— Какво сте се зазяпали? — екна силният глас на хаджи Драгана. — Я свирете! — викна той на слисаните гайдарджии. — Чорбаджийско хоро искам. Тежко. Хайде, захващайте.

И гайдарджиите, на челата на които светна по една жълтица, залепена от хаджи Драгана, надуха гайдите. И хорото се залюля от

единия край на двора до другия. Сам хаджи Драган го водеше, на две глави по-висок от другите.

Лудешко веселие обзе пак всички. Но останаха някои настрана, които си шепнеха нещо.

— Виж какви са червени очите на хаджият! — казваше един.

— Тряба да си е попийнал.

— Не, плакал е!

А вътре в къщи, в стаята, където обличаха Тиха като булка, никой не беше останал освен нея. Дружките ѝ бяха излезли да гледат орлите. Когато се върна първата от тях, Рада, която беше и най-вярната дружка на Тиха, видя, че Тиха беше си закрила лицето с ръце.

— Ти си плакала! — рече ѝ тя.

— Кой, аз ли? Мислиш ли, че аз мога да плача?

И Тиха се смееше, но в очите ѝ светеха сълзи.

— Ах, Тихо, ах, сестро, само да видиш колко орли! Ах, не е на добро!

— Я се остави!

— Тихо, сестричко, не се сърди. И що ти трябаше в таквoз време, да беше почакала. Можеше и Величко да се върне.

— Величко ли? Защо ми е Величко, аз си имам мъж. Кой знай къде го е тръшнала чумата. Дано тез орли неговите меса да късат!

За миг очите ѝ потъмняха, но веднага пак се напълниха със светлина и тя се засмя. Влязоха и другите ѝ дружки. Върху черните коси на Тиха сложиха червено було и пръстите на момичетата бързо започнаха да го диплят, да го редят.

Обичай беше да се плаче, когато булката напуца бащината си къща. Но сега плакаха не само домашните, но всички, плакаха дори хора, които не знаеха що е сълзи през живота си. Трябваше хаджи Драган пак да се намеси и сватбата тръгна към черквата.

Нищо не се случи из пътя, освен конника, когото видяха да влиза от другия край на селото. Тоя човек препускаше с всичките сили на коня си, кой можеше да бъде той, какво носеше?

Черквата се изпълни с народ. Запалиха свещите на полюлея и под него се изправиха булката и младоженецът. Започна се венчаването. Отведнъж откъм вратата се зачу шум. „Не сте ли го видели?“ — викаше женски глас и в настъпилата тишина познаха гласа на Дочка вдовицата.

— Ей сега си дойде — говореше тя на най-близките до нея. — Скочи от коня си и щом му казах, право към черквата... Тук трябва да е дошел.

— Дошел? Кой дошел? — плахо попита някой.

— Аааа! Дошла, чумата дошла! — писна женски глас навътре.

И както беше гъсто насъбрано, множеството се поклати, готово да бяга.

— Стойте бе, хора! — завикаха някои мъже. — Нищо няма, нищо!

Поуспокоиха се и се повърнаха. Но отпред, пред олтара на черквата, остана празно. И ето, на това място се появи мъж, млад, но почернял, прашен. Очите му, устремени към булката, горяха като въглени, полюляваше се. Поиска да пристъпи, но се присви в страшни гърчове, на лицето му се появиха черни петна. Краката му се подкосиха и той падна.

— Чумав! — извика някой. — Бягайте!

Всички се урнаха назад, заблъскаха се, завикаха. След туй се чу тропот като от стадо и черквата, останала съвсем празна, светна. Под полюлея стоеше само Тиха. Искаше да бяга и тя, но видя една жена и се спря: беше Дочка. Тя гледаше падналия пред олтара, чупеше ръце, очите ѝ бяха като на луда.

— Ах, боже, какво да правя — викаше тя, — син ми е, а е чумав! Ах, боже!

Няколко пъти ту пристъпва към него, ту се връща и най-последно, като се хвана за косите и заплака, избяга и тя.

Тогава Тиха тръгна към чумавия — Величко беше, позна го още щом се появи. Тя се наведе, обърна лицето му, после седна на каменното стъпало пред олтара, тури главата му на коленете си и го загледа в очите. Булото ѝ падна и закри нейното и неговото лице. Отзад, от потъмнялата икона, Исус ги гледаше и вдигаше десницата си.

НА ИГЛИКИНА ПОЛЯНА

*На Игликина поляна,
на хайдушкото сборище...*

Народна песен

Чудно лице имаше Крайналията: около очите му се диплеха гъсти бръчки, сякаш се смееше, а пък веждите му все си оставаха навъсени и една сърдита черта се връзваше дълбоко в челото му. Цялата му глава, едра, с побеляла коса, с настръхнали, също тъй побелели мустаци, приличаше на главата на лъв и усмивката около очите му можеше само да измами човека. Но сега, след като пи от зелената паница — а той често посягаше към нея, — Крайналията наистина се развесели и каза:

— Да носиш много здраве, Стоене, на Цонка, на войводата. Много здраве ти праща, кажи, дядо Димитър Крайналията. Той ме знае. И да ви пази добре. Войводата не е войвода, ако не знае да пази момчетата си. Куршуми можеш да си излееш, колкото искаш, ама хора не. Да ви пази добре. Където и да иде, пусия ли ще вземе, баскън ли ще прави — гората да бъде зад гърба му. И да си знае добре ятаците и всекому да не вярва, а на жена — сакън! Ти мене слушай. Хайдутин заспи ли на женски skut, още на другия ден ще видиш главата му на кол побита...

— Хубав ум даваш на момчето — обади се старата. — Я по-добре му кажи да си се прибере у дома си и да си гледа работата. Хайдутин майка не храни.

— Ти да мълчиш! — сопна се Крайналията и като смигна на момъка, седнал насреща му, продължи:

— Ако пък, не дай боже, се случи да те ударят, ще направиш, както ти казах: стрий барут на ръката си, размажи го с плюнка и тури го на раната. А после — зехтин и калъч-оту. Таз билка е най-добър лек.

Нали сам видя с каква рана дойде тук, а само за десетина деня премина — зарасна като на куче.

При тия думи Крайналията замълча и се замисли, замисли се и младият. И двамата си спомниха едно и също нещо.

Една есенна вечер беше, на двора у Крайналията залаха кучетата, някой повика. Стар хайдутин, Крайналията грабна пушката, отвори вратата и попита кой е. Вън беше тъмно, валеше дъжд, но на светлината, която нахлу през отворената врата, той видя един човек, загуглен с ямурлук.

— Кой е? — попита Крайналията и кондакът на пушката му тракна два пъти.

— Аз съм, чичо. Не ме ли познаваш? Роднина сме...

Сред пръските на дъжда се усмихваше млад момък, снажен, широкоплещест, с изпечено и здраво лице, каквото може да има човек, който е живял на открито. Крайналията видя как изпод ямурлука му лъснаха пищови, а едната му ръка беше превързана и кърпата беше кървава. Опитно око имаше Крайналията, разбра какъв гостенин му е дошел, накара го да влезе по-скоро вътре и заключи вратата.

Когато момъкът се изправи пред огъня, хвърли ямурлука си и се усмихна също тъй, както беше се усмихвал вън, едвам тогава Крайналията позна чертите на своя род и разбра, че е Стоян, братовият му син. Чувал беше, че се бил метнал на него и станал хайдутин. Другото той научи от него самия: заваляло дъжд, хайдутите свили байрака и слезли да дирят подслон за през зимата. Из пътя връхлетели на билюкбашии и него го ранили. Цяла нощ се лутал из дъжда докато намери селото и къщата на чича си.

Сега и двамата, и старият и младият, си спомняха това и се усмихваха. Старият беше доволен, че от неговия корен е израснал такъв ластар, а младият прекарваше през ума си леката и безгрижна зима, прекарана у чича си. За едно нещо само му беше мъчно: често пъти, когато Крайналията му разказваше за хайдутлука си, обичаше да му показва, за да се похвали, оръжието си. А имаше чудо пищови, тежък кулаклия нож, хубава пушка. Паднало беше на сърцето му това хайдушко труфило и неведнъж беше го искал от чича си. Защо му е на него — стар е. Но Крайналията беше непреклонен и не даваше дума да се издума за такова нещо. Сега той беше весел и момъкът помисли, че ако се опита пак, може би ще успее да го склони.

— Чичо — започна Стоян и въпреки юнашкия си вид и широките си плещи, срамежливо някак се усмихваше, — чичо, сполай ти за доброто, що ми направи. Прибра ме, гледа ме цяла зима, туй аз няма да го забравя. Да даде господ да се видим пак, ще гледам да ти се отплатя. Чичо... таквоз... аз пак ще ти се помоля...

— Какво, какво? За пищовите ли? За пушката ли? Я да мълчиш. Не може. Жена, кон и пушка назаем не се дават. Ти за какъв ме имаш мене — пламна изведнъж Крайналията и издигна гласа си, — да си дам силаха, да се посрамя! Мълчи, мълчи, да не ме разсърдиш, че чудо ще направя...

— Че пък дай му ги — обади се старата, — за какво ти са вече?

Крайналията се позамисли, усмихна се някак горчиво и каза:

— Добре, да му ги дам пък... Почакайте, аз сега ще дойда.

Той мина в другата стая, бави се там доста дълго време и току се появи на вратата. И старата, ѝ младият момък го погледнаха смаяни: тежки сърмалии дрехи светеха на него, на пояса му поглеждаха главите на пищови, в ръката си държеше пушка и се подпираше на нея. Крайналията като че беше се подмладил, крачеше широко, повъртваше се на петите си и силно размяташе увисналите си джепкени.

— Леле, горо, майко мила! — провикна се той. — Де са старите войводи, де са старите юнаци!

Той се спря сред стаята, изгледа Стояна тъй навъсено, че очите му се скриха зад веждите, и каза:

— И ти искаш да ти дам силаха си? Ти, хлапе вчерашно... Не, трябва ми той на мене. И защо стоя аз тука? Да храня кокошките и прасето ли? Да събирам бълхите по козеците ли? Слушай, Стоене — заговори той по-меко, но решително, — утре тръгвам с тебе. Ще дойда и аз на Игликина поляна.

Старата се извърна и го загледа слисана:

— Човече, ти луд ли си, или ще полудееш!

— Ст! Приказки не ща, ти ми знаеш табихетя. Не съм луд аз, зная какво правя. Дето ще дрънкаш, по-добре е да станеш и да туриш хляб в торбата, и в павурчето ракия да налееш. Утре пропеят ли петли, тръгваме.

И тъй като Стоян продължаваше да се усмихва, като че не вярваше на думите му, Крайналията го погледна право в очите и каза:

— Какво ме гледаш? Ще дойда. Трябва да дойда!

Събудиха се у него старите хайдушки привички, искаше да реди, да заповяда. И не можеше да се излезе наглава с него, трябваше да се прави туй, което той искаше. Старата, след като се беше лутала насам-нататък из къщи, смълчана и натъжена, прибра се и си легна. Легна си и Стоян. Само Крайналията остана буден и без да снее нещо от оръжието си, полегна до огъня, подпря глава на ръка и тъй позадряма. Когато късно през нощта Стоян се събуди, видя го на същото място.

— Рано е още — каза му Крайналията, — можеше да поспиш още, но щом си се събудил, ставай!

Стоян не мислеше вече, че Крайналията се шегува, нито пък старата се опита да го раздума. Пригответиха се набързо и тръгнаха. Чак на вратата, на Крайналията като че му стана мъчно за старата и той й рече:

— Де, де! Не се лигави, не подсмърчай! Аз няма да остана там, не бой се. Ще видя момчетата, ще постоя два-три деня и ще си дойда. Хайде, сбогом!

И те потънаха в мрака. Докато беше тъмно, вървяха, без да си приказват, и гледаха само да не изгубят пътя и да не ги види някой. Нямаше и кой да ги види, тъй като къщата на Крайналията беше на баира до кориите, по-близо до гората, отколкото до селото.

Бяха се изкачили на билото на планината и вървяха на запад. Започна да се развиделява. Изведнъж над главите им от единия край на небето до другия като че преминаха запалени стрели и върховете насреща пламнаха червено. Изгряваше слънце. Из долищата плувна мъгла като дим, по тревата заблестя роса. Планината разкриваше от двете им страни безкрайната си върволица от върхове, урви, сипеи и гори, а изостреният гръб на билото, по което вървяха, беше издигнат в самото небе, наравно с белите облаци. И нищо друго не виждаха, освен някоя подплашена сърна или някой орел, изпънал криле над дивите пропасти. Насреща им духаше лек вятър, изпълнен с дъх на билки.

Крайналията изведнъж се оживи, очите му светнаха. Пак се усети старецът цар на планините, какъвто беше в младините си. Поспирваше се, облягаше се на пушката си и гледаше наляво, гледаше надясно: навсякъде виждаше познати места. И приказваше без умора, без прекъсване. Стоян, който все още пазеше на лицето си тънката си, малко подигравателна усмивка, гледаше стареца и се чудеше отгде се взе у него тая сила.

По едно време пътят им напусна билото на планината и тръгна из един дол. Хайдушко вървище беше едно време това място. Из дола не течеше вода, а от двете страни на пътя се разстилаха зелени поляни, над които разпущаха клоните си стари буки. Дънерите им бяха гладки, сиви като старо сребро, и по тях бяха издълбани различни слова и знаци. Това хайдушко писмо четеше Крайналията и макар тия знаци да бяха остарели, зараснали и заличени, той ги разбираше лесно, като че четеше по книга.

— Ей тук, под това дърво — говореше той, като гледаше надрасканите по кората му като на рабош черти и резки, — тук Вълчан войвода уби Ешреф бея, сливенския билюкбашия. Грозен арнаутин беше това куче, проплакало беше мало и голямо от него.

При друго дърво Крайналията пак се спря:

— Тук Добри и дружината му си делиха царската хазна, обрала я бяха в боаза. По десет феса алтъни им се паднаха. Ей тук, на това място. Сам Добри е дълбал тия букви с ножа си.

А малко по-нататък:

— Тук стана нещо лошо. Убиха Величка от Жеруна. Връщал се от карнобашкия панаир, преоблякъл се като турчин и турско амане запял. Чак когато гръмнали и когато го чули да извика: „Майко, убиха ме!“ — хайдутите разбрали, че сбъркали. Един на майка беше. Когато го погребваха, сам Кичюк Стефан, войводата, слезе в Жеруна, запали свещ в черква, целуна ръка на майка му и поиска прошка.

И при други дървета се спира Крайналията, и други хайдушки истории разказва. По едно време той махна с ръка и каза:

— Остави, тя край няма! На друго място ще те заведе аз и там ще видиш какво стана. То беше, каквото беше. Всичко друго е вятър!

От тая минута Крайналията като че изведнъж се промени. Замлъкна и повече не продума. Издръжлив досега, силите му го напуснаха, започна да се поспирва — започна по-тежко да си поема дъх. И все пак изглеждаше, че не пътят му тежи, а нещо друго го занимава, гледаше унесено пред себе си и очите му горяха.

Колкото повече приближаваха до Игликина поляна, толкоз Стоян по се замисляше за другарите си, изпреварваше напред, после се поспирваше или се повръщаше назад, за да го настигне старецът. Той вече не криеше усмивката си и Крайналията разбираше какво мисли, но вместо да избухне, по навика си, сам признаваше слабостта си.

— Остарял съм, момче! — викаше той. — Не държат краката вече!

Отсега нататък те често се спираха да си почиват. Храниха се на едно място, пийнаха по малко ракия от павурчето и пак продължиха пътя си. Крайналията беше все тъй мълчалив. Само веднъж той се обади и каза:

— Ей отгук по-направо ще излезем на Игликина поляна. Ще минем край онуй дърво, дето ти казах. Там ще спрем, веднъж само да стигнем. Ще видиш ти какво се случи там едно време.

Изглеждаше, че през всичкото време той не беше мислил за нищо друго, освен за това. Не вървяха много из пътя, по който бяха тръгнали, и пред тях се показа Игликина поляна. Тя беше широка поляна, която постепенно се спущаше надолу, равна и заградена от всички страни с гора. Нищо нямаше по нея, освен тук-таме по някой глог и зелена трева, изпъстрена с жълта иглика. Като че по цялата поляна бяха разхвърляни жълтици. Но само Стоян гледаше нататък. Крайналията не погледна към поляната, не се зарадва на игликите. Той беше се спрял под един стар бук и четеше знаците, които бяха начертани на кората му — отколешни знаци, почернели, набъбнали и зараснали като ръбеца на стара рана.

— Ей туй е дървото — каза Крайналията. — Седни сега и слушай.

Сам Крайналията седна до дънера, облегна се на него и като си почина, започна:

— Хей, момче, ти си млад и може да не знаеш, ама едно време в Жеруна имаше един богат чорбаджия, Божил кехая. Имаше той дъщеря Курта — каква мома беше тя! Полудя старо и младо подир нея. Баща ѝ не зная за кого я тъкмеше, не я даваше. Поиска я някой, той го нахока, изпъди ги и от срам, от мъка момъкът забегне и хване гората. Днес един, утре други, докато се изредиха петима души. Последният бях аз.

Събрахме се всички наедно — дружина хайдути. Знаехме какво е на сърцето ни и си мълчахме. Чухме, че Курта се жени. От нас петимата четиримата бяха кавалджии и щом чухме, че Курта се жени, надухме кавалите. Сватбата се захвана на две места: у Божил кехая свиреха гайди, тук, в усоите, свиреха кавали...

Три дни свиреха кавалите. На четвъртия ден Гълъб, войводата, рече: „Тъй не може. Ще иде някой и ще доведе Курта. Защо да се

лъжем? Нека тя сама каже кого от нас иска. Когато поиска, негова ще бъде. Кой ще иде?“

Отидох аз, Стоене. Как я грабнах, как я водих за ръка, докато можеше да върви, как я носих като дете, когато вече падна и се умори — това няма да ти разправам. Донесох я и я сложих тук, при туй дърво. Хайдутите бяха наклали голям огън. Светнаха алтъните на Курта и черните й коси, засмя се тя — кой можеше да й се нагледа! Като ягне стоеше тя между нас, а ний се гледахме като вълци, готови да се направим на късове. Но клетва бяхме дали да оставим Курта да отсъди. „Кого искаш, кажи! — каза войводата. — Негова ще бъдеш!“ Наляха се със сълзи очите на момичето, либила беше и петимата. Но другите бяха по-напред, време се беше минало и тя ги беше позабравила. На всички тя каза: „Не!“ И както седеше до мене, каза: „Димитра искам!“ — и тури ръка на рамото ми.

Наведоха глави хайдутите и си отидоха един по един. Последен тръгна Гълъб, войводата. „Халал да ти е, Димитре!“ — рече и видях как стисна зъби. Влезе той в гората и след малко пукна пушка. Хвана се Курта за сърцето и падна. Скочих аз, втора пушка пукна, притъмня ми и не усетих вече нищо...

Оздравя ми раната, оживях. Но тя умря ей на това място, дето седя. Тук умря Курта...

Стоян не усети, че Крайналията беше свършил, и си остана замислен и загледан пред себе си. Когато след малко той се обърна и погледна към Крайналията, видя го, че беше се облегал на дънера на бука, отметнал глава назад и притворил очи. Лицето му беше бяло като вар, ръцете си беше скръстил на гърдите като човек, който умира.

— Чичо, ти се поумори май — рече момъкът.

Крайналията не отговори и не отвори очи. По челото му бяха се насъбрали ситни капчици пот.

— Чичо, лошо ли ти е? — извика уплашен момъкът и се наведе над него.

— Нищо не ми е — обади се Крайналията и едва поотвори очи. — Студено ми е. Метни ямурлука на гърба ми. Ха тъй. Сега вече — и когато говореше това, бръчките около очите му се усмигнаха, — сега, Стоене, ще имаш туй, що ми искаше. Като умра, силяха ми твой да е...

— Чичо, защо приказваш тъй — обиди се момъкът. — Какво ти е?

— Нищо не ми е, момче, нищо не ми е. Дойде ми часа и това си е. Добре че се случи тук... дето умря... Курта...

Гласът му отслабваше и сякаш идеше отдалеч. И пак притвори очи. Тогава младият момък, макар че не беше от страхливите, но като видя, че при него умира човек, без да може да му помогне, уплаши се и се обърка. Поиска да повика някого, затече се надолу, пак се повърна. Изведнъж видя няколко души, които се мярнаха по една пътека и се закриха в гората. Стоян позна кои са, тури пръст в устата си и изсвири. След малко също такава остро изсвирване дойде откъм гората. На поляната се показаха петима души и бързо крачеха насам. Стоян се затече към тях и ги посрещна.

Когато те дойдоха при дървото, оня, който вървеше най-напред и който беше войводата, пристъпи до Крайналията, погледна го в лицето отблизо, после хвана ръката му, потърси пулса му и каза:

— Бог да го прости. Издъхнал.

Хайдутите снеха големите си калпаци и се прекръстиха. Стоян усети очите си да влажнеят. Мръкваше се. Поляната тъмнееше и безбройните жълти иглики леко се полюляваха като запалени свещи.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.